

LIBERAAL KOMPAS

MAGAZINE VOOR HET LIBERALISME

Liberaal
kijk op
dierenwelzijn

Misplaatste angst over
klimaatverandering

Europese
gentechhervorming

Reacties op het
Liberaal Manifest

THEMA: NATUUR | 67^e jaargang, nummer 5 | september 2026 | € 6,95

LIBERAALKOMPAS.NL | TELDERSSTICHTING.NL

IN DEZE EDITIE

02	Wat heeft de natuur ons te vertellen?
voorwoord door Jorn Janssen	31	Europese gentechhervorming, winst voor Nederland
door het Team Voedsel van Liberaal Groen
04	Minder experts, kleinere overheid en meer ondernemers
door Lex Hoogduin	37	De ecologische rechtsstaat
door Karel Wijdeveld
06	Vrijheid ter discussie: reacties op het <i>Liberaal Manifest</i>
door de redactie e.a.	44	De paradox van de ontmoedigingsheffing
door Hans van Cleef
14	Drie vragen aan Marcel Wissenburg
interview door de redactie	47	Marktwerking begint ook bij voedsel
door Jeroom Remmers
17	Dierenwelzijn en liberalisme
door Michael van Os de Man	54	Grondstoffendiplomatie
door Thom van Gerwe en Roeland Donker
22	Misplaatste angst over klimaatverandering
door Marcel Crok	57	Oneindigheid in de politiek, interview met Victor Gijsbers
door Reinout Woittiez en Jorn Janssen

TEL DER S T I C H T I N G
BAKEN VOOR HET LIBERALISME

Wat heeft de natuur ons te vertellen?

door Jorn Janssen

Natuur roept beelden op van bossen, weidevogels en wandeltochten in stilte. Klimaat roept heel andere associaties op: hittegolven, stikstofcrises, verhitte Kamerdebatten en de oproep om 'de planeet te redden'. Toch gaan klimaatvraagstukken in de kern over hetzelfde: hoe wij ons als mens verhouden tot de natuur.

Er zijn de afgelopen decennia liberale denkers geweest die daar interessant licht op hebben laten schijnen. Maar een helder, gedeeld liberaal perspectief op de natuur bestaat in het discours van de 21e eeuw eigenlijk niet. Waar andere politieke stromingen daar al decennia een uitgesproken verhaal over hebben, klinkt vanuit liberale hoek vooral scepsis over de maatregelen van anderen, en veel minder een eigen visie op wat de natuur ons werkelijk waard is.

In deze editie van *Liberaal Kompas* zoeken we daarom niet naar hét antwoord, maar naar liberale perspectieven op natuur en klimaat. Heeft de natuur intrinsieke waarde, of vooral een utilitaire waarde voor

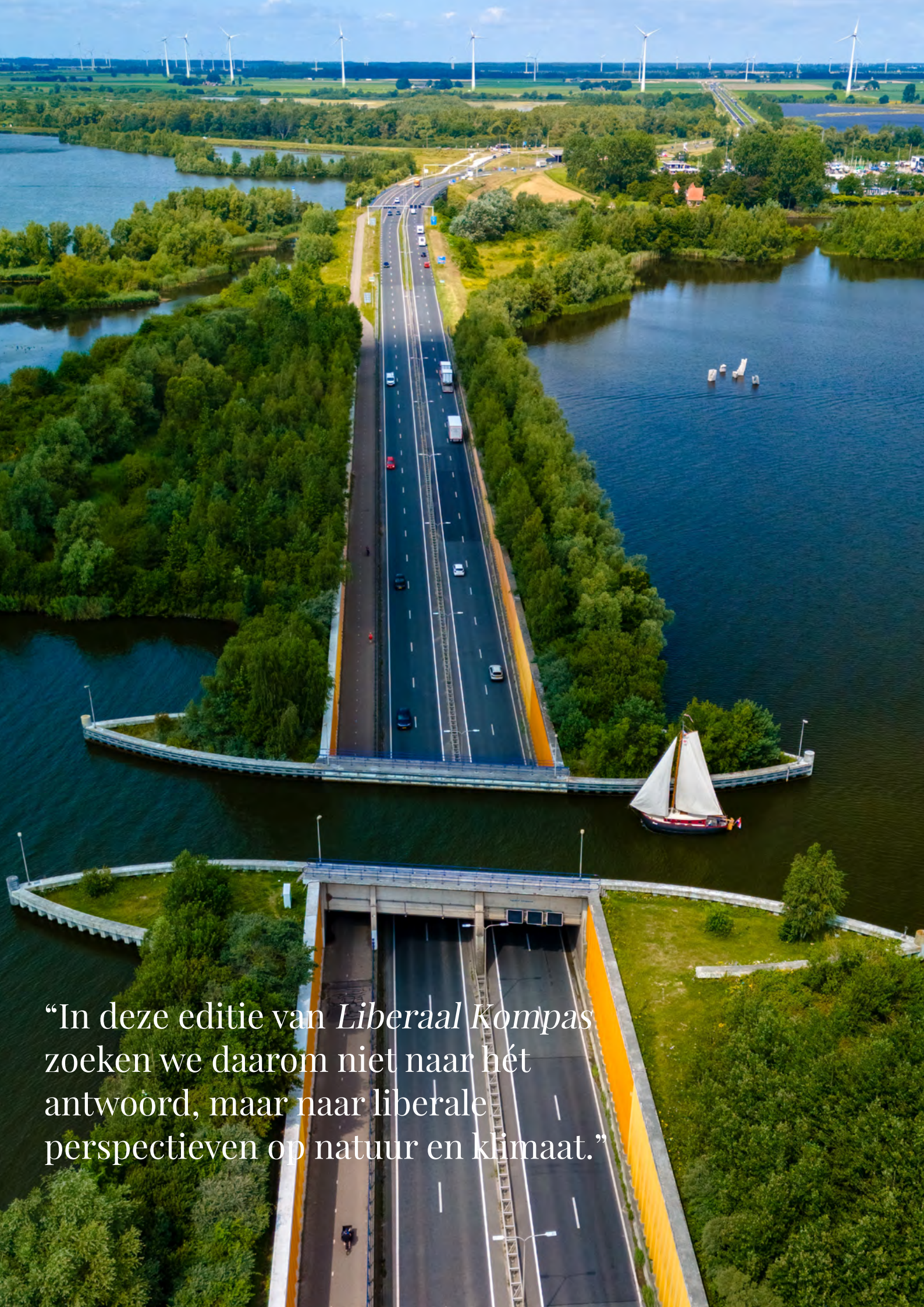
ons? Hoe verhoudt de vrijheid van het individu zich tot de belangen van toekomstige generaties, die nu geen stem hebben? En kan de markt oplossen wat de markt soms zelf veroorzaakt?

Op dit soort vragen bestaat geen kant-en-klaar liberaal antwoord — en juist daarom zijn ze het verkennen waard. Deze editie brengt uiteenlopende, soms tegenstrijdige invalshoeken samen, die laten zien dat er wel degelijk iets liberaals te zeggen valt over een thema dat te lang aan andere stromingen is overgelaten.

Jorn Janssen is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en eindredacteur van *Liberaal Kompas*.

Oproep: schrijf mee over zingeving

In het decembernummer van *Liberaal Kompas* buigen we ons over een thema dat verder gaat dan beleid: zingeving. Wat betekent vrijheid eigenlijk voor het individu op zoek naar richting, gemeenschap en betekenis? Heeft het liberalisme daar iets over te zeggen, of laat het die vraag juist bewust aan de mens zelf? We nodigen leden en lezers van harte uit om hierover een bijdrage te schrijven. Heb je een idee, scherpe stelling of persoonlijke reflectie, stuur dan een geschreven stuk naar redactie@liberaalkompas.nl.

“In deze editie van *Liberaal Kompas*
zoeken we daarom niet naar hét
antwoord, maar naar liberale
perspectieven op natuur en klimaat.”

Minder experts, kleinere overheid en meer ondernemers

door Lex Hoogduin

De laatste 15 jaar is het gevoel dat marktwerking is doorgeschoten steeds breder verspreid geraakt. Als gevolg daarvan zou de overheid op vele terreinen de regie moeten gaan voeren en zich ook met meer zaken moeten gaan bemoeien. Dit heeft geleid tot een uitdijende overheid, toenemende regulering en een steeds grotere schare ambtenaren, gesteund door de verschillende planbureaus en een groot aantal (academische) adviesraden. De overheid bemoeit zich niet alleen intensief met de economie, maar ook met onder andere het klimaat, de natuur, de ruimtelijke ordening, defensie, de gezondheid, onderwijs en de persoonlijke ontwikkeling, de inkomens- en vermogensverdeling, (energie)armoede, de woningbouw, (kansen)gelijkheid, strategische autonomie, de keuze van industrieën die de komende decennia voor het “verdienvermogen” van Nederland moeten zorgen...

De overkoepelende beleidsdoelstelling is die van brede welvaart geworden. Daarbij gaat het om alles dat kan bijdragen aan het individuele welbevinden, maar dan gemeten

“De “experts” dicteren het beleid en wie zijn parlementariërs om hen tegen te spreken?”

op het niveau van Nederland, dus bijvoorbeeld afwezigheid van armoede vertaald in het percentage van mensen in Nederland dat in armoede leeft.

Het beleid veronderstelt een hoge mate van “maakbaarheid” van economie, samenleving, klimaat, natuur, de mens zelf, enzovoort. Dat vertrouwen is gestoeld op de gedachte dat de wetenschap de kennis heeft om realisatie van de vele doelen mogelijk te maken. Opeenvolgende kabinetten verschuilen zich steeds meer achter de “wetenschap” bij de verdediging van hun beleid. Dat hebben we bij de pandemie gezien, het speelt sterk bij het klimaatbeleid en op talloze andere dossiers. De “experts” dicteren het beleid en wie zijn parlementariërs om hen tegen te spreken?

Maar de veronderstelde kennis is er helemaal niet. Hierop wees Hayek meer dan 50 jaar geleden al toen hij bij de aanvaarding van de Nobelprijs een rede uitsprak onder de titel “The Pretence of Knowledge”. Daarin stelde hij dat economen veel meer pretenderen te weten dan ze (kunnen) weten. Hij voegde daaraan toe: “we as a profession have made a mess of things”. Wat wordt geclaimd wetenschappelijk te zijn, is in feite pseudo-wetenschap. Hetzelfde geldt voor de andere sociale wetenschappen, maar ook de natuurwetenschappen die zich met complexe systemen bezighouden, zoals de klimaatwetenschap.

De kennis die nodig is om het beleid dat men wil voeren te voeren, is niet in het bezit van de wetenschap, maar breed gespreid in de samenleving. Beleid is toekomstgericht en de toekomst is fundamenteel onzeker. Kennis over de toekomst is er (nog) niet. Daarover kan slechts worden gespeculeerd en er is nu geen maatstaf om vast te stellen welke speculatie juist is. Mensen kunnen daarover van mening verschillen en doen dit ook in de praktijk.

De mensheid heeft ontdekt dat de beste manier om met fundamentele onzekerheid en gespreide kennis om te gaan de ontwikkeling van markten was. In markten wordt van heel veel gespreide kennis gebruik gemaakt via de werking van het prijsmechanisme. Met fundamentele onzekerheid wordt omgegaan door ondernemers (bedrijven) in concurrentie met elkaar de ruimte te geven te handelen op basis van hun kennis en speculaties over de toekomst. Wie het goed heeft, maakt winst en groeit en wie ernaast zit, past zich aan of verdwijnt, dat wil

zeggen gaat failliet. Zo groeit een economie door eliminatie van wat niet werkt.

Beleid baseren op pseudo-wetenschap doet vaak meer kwaad dan goed. Het leidt niet tot het halen van wat wordt beoogd en vaak komt men slechter uit dan vóór het voeren van het beleid. In Nederland uit het zich de laatste tien jaar in een overheid die veel te veel hooi op de vork neemt en die dingen wil die niet kunnen. Het heeft geleid tot knelpunten “overall” en onderuitputting op de begroting. Bovendien zijn heel veel mensen afhankelijk geworden van de overheid. Daardoor zijn zij niet in staat om regie over hun eigen leven te voeren.

Het heeft ook de controlerende taak van de Tweede Kamer uitgehold. Deze slaagt er ook steeds minder in keuzes te maken en wil ook alles tegelijk.

De oplossing moet worden gezocht in het verkleinen van de overheid, die veel minder hooi op de vork neemt en zich niet verschuilt achter “experts”. Wat we nodig hebben is: minder experts en beleidsmakers, en meer markt en meer ondernemers.

Lex Hoogduin is emeritus hoogleraar economie aan de Rijksuniversiteit Groningen, en was onder meer directielid van De Nederlandsche Bank en adviseur van ECB-president Wim Duisenberg. Hij is voorzitter van het Mises Instituut Nederland en redactielid van *Liberaal Kompas*.

Lex Hoogduin

Vrijheid ter discussie: reacties op het *Liberaal Manifest*

In juni presenteerde de VVD het nieuwe *Liberaal Manifest*, 'Voor vrijheid en verantwoordelijkheid'. Honderden leden droegen hieraan bij.

Door de redactie e.a.

In juni publiceerde de VVD een nieuw *Liberaal Manifest*, met als ondertitel *Voor vrijheid en verantwoordelijkheid*.¹ Honderden leden leverden input voor het document. Voor liberalen in Nederland is dat een belangrijk moment. De partij heeft een nieuwe stip aan de horizon gezet: een liberale koers richting 2048, het jaar waarin de VVD haar honderdjarig bestaan viert. Het

manifest bevat geen blauwdruk voor concreet beleid, maar schetst wel de richting waarin de partij en het land zich volgens de VVD zouden moeten bewegen.

Maar een manifest is geen eindpunt. Een liberale visie wordt sterker wanneer zij wordt bevraagd, bekritiseerd en bediscussieerd. Het nieuwe manifest is daarom vooral een uitnodiging om het gesprek aan te gaan: over de waarden die eraan ten grondslag liggen, over de keuzes die eruit voortvloeien en over de toekomst die ermee wordt ge-

schetst. Die discussie vindt u in dit katern. Liberalen uit verschillende windrichtingen laten hun licht schijnen op het manifest en plaatsen er hun eigen ideeën, vragen en kanttekeningen naast.

Want het manifest blijft niet beperkt tot de pagina's waarop het is geschreven. Het is bedoeld om de komende jaren richting te geven — en daarmee ook om onderwerp van gesprek te blijven. In juni 2027, één jaar na de publicatie, wijden we een editie aan het *Liberaal Manifest*. Wat heeft het document losgemaakt? Waar is het manifest tekortgeschoten? En vooral: welke betekenis heeft het voor het liberalisme van de toekomst?

Wilt u daaraan bijdragen door uw eigen ideeën met ons te delen? Stuur uw reactie vóór het einde van februari 2027 naar redactie@liberaalkompas.nl.

REACTIE I

Aan de cultuuroorlogen voorbij. Het nieuwe *Liberaal Manifest* van de VVD.

door Frans Willem Lantink

Verschilt het nieuwe *Liberaal Manifest* van de VVD in 2026 van eerdere liberale manifesten van de VVD? Er lijkt een accentverschuiving van zuiver klassiek-liberaal marktdenken naar wat meer overheidsinterventie. Het opmerkelijke pleidooi voor de gekozen minister-president uit 2005 is geheel verdwenen. Actueel zijn in 2026 de passages over geopolitieke bescherming van Nederland in de bedreigende internationale context. De nadruk op nationale identiteit

“Een liberale visie wordt sterker wanneer zij wordt bevraagd, bekritiseerd en bediscussieerd.”

was ook al zichtbaar in het Manifest van 2005, maar is op het eerste gezicht iets aangescherpt (niet ten volle), en zelfs na lezing minder overtuigend en vager geformuleerd dan in 2005. In de paragraaf 'burgerschap en verbinding' staat de voorwaarde voor nieuwkomers 'te werken en de taal te leren'. Maar over de achteruitgang van de positie van het Nederlands lezen we niets. Verengelsing kan goed werken in een internationale economie, maar tast ook de samenhang van de samenleving aan. En beheersing van het Nederlands kan niet alleen van immigranten, maar juist bijvoorbeeld ook van een internationale (academische) elite verwacht worden. Daarentegen lezen we wel de opvallende zin dat een 'diversiteit aan perspectieven ... juist de motor van vernieuwing' is. Dat kan zijn, maar noem dan ook het fenomeen van polarisatie: elkaar uitsluitende perspectieven. Aan de huidige cultuuroorlog wordt geheel voorbijgegaan.

Het is ook lastig als je enige inhoudelijke grondwaarde de verdediging van de 'liberale democratie' is, om dan nog inhoud te geven. Natuurlijk moeten mensen hun eigen weg kiezen; maar te grote culturele verschillen tasten wel de maatschappelijke samenhang aan. Dat er rechts van de VVD zo'n enorme groei is van politieke concurrenten geeft het acute probleem aan. Mensen die zich zorgen maken over de schaduwen van de 'multiculturele samenleving' zullen weinig soelaas hebben aan de vrijblijvende opmerkingen in deze liberale brochuretekst. Ja, de Grondwet accepteren en de democratische rechtsstaat aanvaarden (en 'uitdragen', ja), maar is dat genoeg? In het manifest van 2005 werd hier diepzinniger over nagedacht:

“Je hoeft je geen Nederlander te voelen, trots op de Grondwet zou volstaan om ernaar te handelen. Dat is een mooie, zuiver liberale opvatting, maar erg formalistisch. De andere school zegt: formalisme is niet genoeg, je moet aan burgerschap ook inhoud meegeven, substantie, emotie. Niet alleen de kale regels, maar ook geschiedenis, een gedeelde toekomst. ... Daar is het dilemma: hoe preciezer je het invult, hoe meer mensen je buitensluit. In de praktijk blijft het schipperen tussen de lege huls en het ingevulde plaatje, tussen de 'dunne' en de 'dikke' vorm van nationale identiteit.”

Zulk soort reflectie ontbeert het huidige manifest volkomen: het trekt zich expliciet terug op de 'liberaal-democratische waarden'. De lege huls? Dat in een manifest van een liberale partij religies als zodanig niet genoemd worden (het weglaten van het noemen van christendom of islam), is voor te stellen, maar in het Manifest van 2005 werd religie wel degelijk besproken. De prijs is een opvallende vrijblijvendheid en vaagheid. Dat woorden als woke en cancelcultuur niet genoemd worden is vervreemdend, maar evenzeer geldt dat voor het ontbreken van 'universiteit' en 'wetenschap' in de tekst. En juist daar wordt de academische vrijheid van onderzoek en onderwijs het meest bedreigd. Het nieuwe Liberaal Manifest kiest niet alleen bewust geen positie in de huidige cultuuroorlogen, maar noemt het probleem niet eens. Het bekende optimisme, het hoera-liberalisme van de VVD, moet dit maar overstemmen.

Dr. mr. Frans Willem Lantink (1961) is directeur van het honoursprogramma van de faculteit Geesteswetenschappen (UU) en is ook verbonden aan de afdeling Politieke Geschiedenis.

Frans Willem Lantink

“Dat er rechts van de VVD zo'n enorme groei is van politieke concurrenten geeft het acute probleem aan.”

REACTIE II

Het VVD Liberaal Manifest ontmaskerd: een synopsis.

door Roald Schoenmakers

Deze synopsis vat de belangrijkste conclusies samen van een veel uitgebreidere analyse van het VVD Liberaal Manifest 2026. In de volledige versie wordt het manifest punt voor punt onderzocht aan de hand van de klassieke liberale traditie, de Nederlandse constitutionele ontwikkeling en de libertaire politieke filosofie. Vrijwel iedere inhoudelijke stelling wordt afzonderlijk getoetst aan historische bronnen, grondwettelijke uitgangspunten en het werk van denkers als Thorbecke, Isaiah Berlin, Ayn Rand, Ludwig von Mises, Friedrich Hayek en Robert Nozick.

Het VVD Liberaal Manifest 2026 presenteert zichzelf als de erfgenaam van de Nederlandse liberale traditie. Deze analyse komt tot een andere conclusie. Gemeten aan de maatstaf van het klassieke liberalisme is het manifest geen liberaal document, maar een sociaal-liberaal bestuursmanifest dat de taal van vrijheid gebruikt om een activistische overheid te legitimeren.

Het Nederlandse liberalisme begon als constitutioneel liberalisme. De Grondwet van 1848, onder leiding van Thorbecke, had als doel de macht van de staat te begrenzen. Gedurende de twintigste eeuw veranderde dat uitgangspunt geleidelijk. De grondwetsherziening van 1983 bevestigde de overheid als actieve vormgever van de samenleving. Werkgelegenheid, bestaanszekerheid, volksgezondheid, milieubescherming en woongelegenheden werden expliciete overheidstaken. De VVD heeft deze ontwikkeling niet veroorzaakt, maar wel volledig omarmd.

Dat blijkt uit het hele manifest. Vrijheid wordt vrijwel uitsluitend opgevat als positieve vrijheid: de mogelijkheid om kansen te benutten, jezelf te ontplooien en volwaardig deel te nemen aan de samenleving. Vrijheid is daarmee niet langer in de eerste plaats bescherming tegen staatsmacht, maar een doel dat de overheid moet realiseren.

“Gemeten aan de maatstaf van het klassieke liberalisme is het manifest geen liberaal document, maar een sociaal-liberaal bestuursmanifest dat de taal van vrijheid gebruikt om een activistische overheid te legitimeren.”

Juist voor deze ontwikkeling waarschuwde Isaiah Berlin. Zodra de overheid bepaalt wat “werkelijke” vrijheid inhoudt, groeit ook haar bevoegdheid om individuele keuzes te sturen in naam van het algemeen belang.

De belofte van een “kleine, effectieve overheid” blijkt daarom vooral retoriek te zijn. De toevoeging “die doet wat nodig is” maakt die belofte vrijwel betekenisloos. Zolang de Grondwet de overheid opdraagt maatschappelijke doelen na te streven, blijft haar werkterrein vrijwel onbeperkt.

Een wezenlijk onderdeel van die ontwikkeling is de Nederlandse polderstaat. Rond de formele overheid is een uitgebreid netwerk ontstaan van uitvoeringsorganisaties, zelfstandige bestuursorganen,

adviesraden, quangos, semipublieke instellingen, werkgeversorganisaties, vakbonden en met publieke middelen gefinancierde maatschappelijke organisaties. Politieke macht wordt daardoor verspreid over een bestuurlijk ecosysteem waarin verantwoordelijkheid diffuus is en democratische controle beperkt blijft. Het VVD Liberaal Manifest accepteert deze institutionele werkelijkheid vrijwel volledig en richt zich op beter bestuur, niet op een fundamentele begrenzing van staatsmacht.

Vanuit klassiek-liberaal en libertair perspectief is dat een fundamentele koerswijziging. Rand zag rechten als bescherming tegen dwang, Mises waarschuwde voor steeds verdergaande interventies, Nozick bekritiseerde herverdeling als schending van eigendomsrechten en Hayek beschreef hoe doelgerichte wetgeving leidt tot groei van discretionaire overheidsmacht.

Een partij wordt niet liberaal omdat zij zichzelf zo noemt. Zij is liberaal voor zover haar uitgangspunten overeenkomen met de traditie waarop zij zich beroept.

Daarom eindigt deze analyse met een eenvoudige vraag: wat zouden de grondleggers van de VVD in 1948 hiervan vinden? Pieter Oud, Dirk Stikker, Henk Korthals en hun medestanders zagen het liberalisme in de eerste plaats als een begrenzing van de staatsmacht, bescherming van de rechtsstaat, individuele verantwoordelijkheid en terughoudend bestuur. In hoeverre zouden zij hun eigen politieke traditie nog herkennen in een manifest waarin de overheid steeds opnieuw wordt aangewezen als de organisatie die maatschappelijke problemen moet oplossen?

De volledige, punt-voor-punt analyse is te lezen op: <https://vvdliberaalmanifest.digital>.

Roald Schoenmakers is een Nederlands-Spaanse ondernemer en expert in digitale marketing, werkzaam voor

Roald Schoenmakers

internationale bedrijven, waaronder meerdere Fortune 500-ondernemingen. Daarnaast is hij actief in de internationale libertaire politiek, met een bijzondere focus op Spanje en Argentinië. Hij begon zijn loopbaan in de politiek begin jaren negentig bij de Liberale Fractie van het Europees Parlement.

REACTIE III

Mooi kompas, vage kaart.

door Vikash Anroedh

Een manifest hoort geen verkiezingsprogramma te zijn, maar een beschrijving van de liberale uitgangspunten en de langetermijnkoers van de partij. Vanuit die verwachting heb ik het Liberaal Manifest gelezen: niet als een lijst met concrete beleidsvoorstellen, maar als een poging om richting te geven aan de liberale visie op de toekomst. Die verwachting is grotendeels uitgekomen.

In een tijd waarin politieke discussies vaak worden gedomineerd door afzonderlijke dossiers en kortetermijnvraagstukken, is het waardevol om opnieuw stil te staan bij de onderliggende politieke uitgangspunten. De VVD onderscheidt zich van veel andere politieke partijen door een breed en samenhangend manifest te presenteren waarin de liberale visie op de lange termijn centraal staat. Dat is een waardevolle ontwikkeling. Waar andere partijen vaak geen manifest hebben of een visie publiceren op één specifiek thema (bv. het D66-woningnoodmanifest), kiest de VVD voor een integraal perspectief op de toekomst van Nederland.

“Daardoor is niet direct duidelijk voor welke doelgroep het manifest primair is geschreven.”

Juist omdat een manifest een koers voor meerdere decennia beschrijft, is de praktische uitvoerbaarheid ervan onvermijdelijk afhankelijk van de politieke realiteit. Coalitievorming, wisselende parlementaire verhoudingen en maatschappelijke ontwikkelingen zullen invloed hebben op de mate waarin deze visie daadwerkelijk kan worden verwezenlijkt. Juist daarom is het waardevol dat de VVD beschikt over een manifest dat richting geeft aan de partij, ook wanneer die externe politieke omstandigheden veranderen. Naast die externe omstandigheden zijn er ook interne omstandigheden die ons kunnen beperken in de koers die we varen. Gelukkig hebben we in elk geval een manifest en een liberaal kompas om dat tegen te gaan.

Tegelijkertijd roept het manifest enkele vragen op. Met 28 pagina's, verdeeld over zeven onderwerpen, bevat het document regelmatig herhalingen van dezelfde uitgangspunten en kernwaarden. Hoewel deze herhalingen begrijpelijk zijn om de samenhang van het verhaal te benadrukken, gaat dit soms ten koste van scherpte en verdieping. Daardoor is niet direct duidelijk voor welke doelgroep het manifest primair is geschreven. Voor jongvolwassenen kan het omvangrijk en repetitief aanvoelen, terwijl lezers die verdieping zoeken mogelijk meer uitwerking verwachten van de onderliggende liberale keuzes en dilemma's.

De nadruk op individuele vrijheid, persoonlijke verantwoordelijkheid en een overheid die zich richt op haar kerntaken sluit goed aan bij de klassieke liberale traditie. Ook de gedachte dat overheidssteun tijdelijk moet zijn en mensen in staat moet stellen weer zelfstandig verder te gaan is een herkenbaar liberaal uitgangspunt. Minder duidelijk wordt echter hoe deze uitgangspunten in de praktijk richting geven aan de afbakening van overheidstaken. Wanneer behoort een taak primair bij de overheid, wanneer bij maatschappelijke organisaties en wanneer bij de burger zelf?

Juist binnen de liberale traditie is deze vraag van groot belang: vrijheid vraagt niet alleen om bescherming tegen overheidsbemoeienis, maar ook om een heldere visie op welke verantwoordelijkheden burgers, maatschappelijke

organisaties en de overheid dragen. Hoewel een dergelijke concretisering mogelijk de reikwijdte van een manifest te buiten gaat, zou een nadere beschouwing hierover de liberale visie verder kunnen versterken en duidelijker maken hoe abstracte uitgangspunten zich vertalen naar maatschappelijke keuzes.

Drs. Vikash Anroedh, afgestudeerd BSc Chemische Technologie en MSc Biochemische Technologie, is gespecialiseerd en al tien tot vijftien jaar werkzaam in het in kaart brengen, mitigeren en verkleinen van chemische risico's bij verschillende Seveso-bedrijven.

Vikash Anroedh

“Vrijheid vraagt niet alleen om bescherming tegen overheidsbemoeienis, maar ook om een heldere visie op welke verantwoordelijkheden burgers, maatschappelijke organisaties en de overheid dragen.”

REACTIE IV

Looking Backward: 2048–1988

door Marcel Wissenburg

Het ene moment zat ik een Liberaal Manifest te lezen voor het jaar 2048, het volgende was ik terug in 1988, werkend aan mijn doctoraalscripties, één over het anti-utopisme van Karl Popper en één over de fascinerende tegenstellingen tussen de utopieën van Edward Bellamy (Looking Backward uit 1887) en William Morris (News from Nowhere, 1890) – beide gesitueerd in het jaar 2000. Hoe zouden we in 2048 tegen het Liberaal Manifest 2026 aankijken?

Ik herinner me dat ik van de trap viel in 1988 en wakker werd in wat, naar later bleek, 2048 was. Jort, een hoogbejaarde oud-journalist die mijn gastheer en gids zou worden, had geen idee hoe ik onderaan de trap van zijn inmiddels twee eeuwen oude landhuis was terechtgekomen. Een gids, die had ik nodig. In zestig jaar waren de wereld en mijn land onherkenbaar veranderd.

De wereld: wow... Laat ik beginnen met de Verenigde Staten – de grenzen daarvan liggen tegenwoordig bij Chili en de Noordpool. Na de moordaanslag op zijn voorganger en vader (een Amerikaanse traditie die niet verdwenen is) is ene Donald III nu president voor het leven van de Amerika's geworden. Jort verwacht dat hij zich spoedig tot keizer laat uitroepen.

Amerika heeft de banden met Europa verbroken, of Europa die met Amerika – ik krijg dat maar niet duidelijk, ik proef alleen een soort wederzijdse verachting. De NAVO is verdwenen toen ze overbodig leek te worden. Want het Oostblok is al kort na 1988 als een kaartenhuis ingestort, al ging de Koude Oorlog gewoon door. Aanvankelijk verloor Rusland zijn greep op de satellietstaten, maar uiteindelijk keerde het tij. Ze hebben hele stukken van Noorwegen en Finland geannexeerd en daar enorme havens gebouwd, nu het poolijs smelt en de noordelijke doorvaart eindelijk mogelijk is geworden.

De NEU, de Noord-Europese Unie, is overgebleven toen de Europese Unie groter en groter werd en als een ballon explodeerde. Oost-Europa keerde terug in Russische handen. Het Zuiden met zijn bodemloze begrotingstekorten, totale

gebrek aan discipline en eindeloze hittegolven is één grote chaos. De NEU strekt zich uit van Vlaanderen (België bestaat ook al niet meer) tot Zuid-Finland, en van de Oder tot Schotland en Verenigd Ierland. Engeland... ach... Maar goed, de NEU schijnt economisch sterk te zijn maar politiek, en dus militair, zwak. Vandaar dat de Russen elke paar jaar verder konden oprukken. Die opmars is voorlopig tot stilstand gekomen, lijkt het, omdat na de dood van hun dictator Putain (misschien heb ik de naam verkeerd verstaan?) in 2039 een machtsvacuüm is ontstaan waarin staatsgreep op staatsgreep volgt.

Wat de NEU bijeenbracht en bijeenhoudt schijnt een gemeenschappelijke radicaaldemocratische politieke cultuur te zijn. Jort noemt het populistisch – het zal wel. Nederland noemt hij een schoolvoorbeeld. Wat hij me vertelt is allemaal heel bizar en complex en totaal inconsistent en dus zal het wel waar zijn.

Er was ten eerste globalisering (lees, Amerikanisering) van alles – handel en financiën en technologie en onderwijs, maar ook cultuur en waarden en normen. En dat veroorzaakte reactionaire golven in vooral de Islamitische wereld. Jort vertelde me over een aanslag op de VS in 2001, maar dat klonk als een script voor een B-film – ik geloof er geen hout van. In elk geval: in het Westen gold ieder die lichtgetint was ineens als op voorhand gevaarlijk.

Ten tweede: jongeren zagen dat iets anders – die bouwden een kleurenblinde subcultuur die inmiddels

“Ze zijn de eerste generatie in eeuwen die het niet beter gaat dan hun ouders, en ze geloven dat dreigingen ‘van buiten’ ons voortbestaan regelrecht bedreigen.”

dominant is geworden. Jort en ik, wij spreken nog Harer Majesteits Nederlands maar op straat en in de media (interweb, breek me de bek daarover niet open) is het normale Nederlands een mengsel van plat Hollands, Brabants, Amerikaans, Amazigh, Arabisch, Sranantongo, Papiaments en Klingon. En die jongeren die dat gingen spreken – dat zijn anno 2048 de volwassenen die de dienst uitmaken... (Ha! Ooit eisten we ‘beheersing van de Nederlandse taal’ voor burgerschap – vandaag zou ik zakken.) Wat ze naast de taal delen is een diep pessimisme: ze zijn de eerste generatie in eeuwen die het niet beter gaat dan hun ouders, en ze geloven dat dreigingen ‘van buiten’ ons voortbestaan regelrecht bedreigen.

Ten derde, en nu wordt het nog pijnlijker: Ons land raakte langzaamaan verdeeld in twee partijen. De Volkspartij werd een combinatie van die straatcultuur van jongeren met het anti-islamitisch populisme van de ouderen. Het zijn radicale democraten: je past je aan bij de meerderheid of je rot maar op. In mijn tijd noemden we dat ‘illiberale democratie’. De andere partij, Recht en Rechtvaardigheid, staat voor een ‘liberale non-democratie’ – een beetje in lijn met de libertariër Hans-Hermann Hoppe uit mijn tijd: vrijheid en democratie in alle domeinen behalve de politiek; daar regeren neutrale experts; gelijke grondrechten zijn onaanvaardbaar, en ‘de democratie’, *hoi polloi*, moet daar met de tengels afblijven. De twee partijen refereren liefhebbend aan elkaar als de Nieuwe NSB en de Groene Khmer.

Nee, de oude partijen bestaan niet meer. Onze VVD (Jort en ik blijken dezelfde smaak te hebben) liep leger en leger: de helft deserteerde naar de diverse populistische klikjes, de andere helft volgde D66 in machteloze elitaire oppositie. Onze partij werd opgeheven in 2040. Van alle oude partijen bestaat alleen de SGP nog.

Waar ging het mis voor ons, voor Nederland, voor de VVD? Daar krijg ik Jort wel mee op de spreekstoel... Ten eerste, zegt-ie, bleef politiek Nederland van links tot rechts maar

“Het zijn radicale democraten: je past je aan bij de meerderheid of je rot maar op.”

doen alsof Den Haag het centrum van het politieke zonnestelsel was – de EU en NEU zagen we niet. Ten tweede: de NEU kan geen cent belasting heffen en geen cent uitgeven, zeker niet aan defensie, zonder protesten uit alle lidstaten – die allemaal in handen zijn gevallen van illiberale nationalisten.

Het derde probleem (nu wordt Jort wat pedant, vind ik) is de wortel van alle kwaad: “we hebben burgers te vrij gelaten om hun verantwoordelijkheid op te pakken. Meestal hoeft je verantwoordelijkheid niet expliciet te leren. Wie zijn billen brandt moet op de blaren zitten – je leert in het

leven vanzelf wat de consequenties van je gedrag zijn voor je bankrekening, je maag, je gezondheid, je relaties, je geluk. Maar als je de kosten zelf niet draagt, leer je niets – dat geldt voor milieu, dat geldt voor politiek. En dan kun je je straffeloos schijnheilig blijven misdragen.” Jort verwijt zijn eigen partij dat die nota bene van ‘vrijheid en verantwoordelijkheid’ een mantra maakte – maar geen woord wijdde aan “de meest vitale plicht van een democratische overheid: het aanleren van individuele verantwoordelijkheid voor de *res publica*.”

Jort begint in slaap te sukkelen. Ik ook trouwens. Ik heb mijn rust nodig. Morgen gaan we een dagje naar het strand bij Wageningen.

Marcel Wissenburg is hoogleraar Politieke Theorie en hoogleraar Filosofie van de Politicologie aan de Radboud Universiteit in Nijmegen, oud-lid van het Curatorium van de TeldersStichting en oud-hoofdredacteur van Liberaal Kompas.

“De meest vitale plicht van een democratische overheid: het aanleren van individuele verantwoordelijkheid voor de *res publica*.”

Marcel Wissenburg | foto: Dick van Aalst

Van de redactie

Drie vragen aan Marcel Wissenburg

“Ons klimaatbeleid, van Europees tot lokaal, ondergraaft vertrouwen in de politiek en vertrouwen in de toekomst.”

Of we willen of niet, het klimaatbeleid heeft ons stevig in de greep. Nauwelijks een hoek van het dagelijks leven ontsnapt eraan: niet de woningmarkt, niet de landbouw, niet de economie in het algemeen. Toch worstelen liberalen opvallend vaak met een eigen mening over het klimaatbeleid — vooral omdat het onderwerp zich niet gemakkelijk laat inpassen in het bestaande liberale gedachtegoed. Reden genoeg om Marcel Wissenburg drie vragen voor te leggen over hoe liberalen tegen het klimaatbeleid aan kunnen kijken. Wissenburg is (nog even) hoogleraar Politieke Theorie aan de Radboud Universiteit Nijmegen en heeft zich gespecialiseerd in het liberale perspectief op milieu en klimaat.

Wat is volgens u de grootste fout die Nederland momenteel maakt in het klimaatbeleid?

Dat weet ik niet – want ik twijfel tussen drie fouten. Begrijp me goed: ik denk dat ons klimaatbeleid over het algemeen prima is en sowieso gebaseerd is op goede wil, maar niets onder deze zon is perfect.

De eerste fout waar ik aan denk, is dat de lasten van klimaatbeleid vooral drukken op de zwakste schouders: én de kosten voor klimaatneutraal leven zijn hoger, én de

draagkracht is lager, onder midden- en lagere inkomens. Zij wonen in de dichtst bebouwde buurten, waar vergroening auto's wegpesten betekent, in de oudste en meest krakkemikkige woningen, waar de hoogste kosten moesten worden gemaakt voor isolatie, waar iedereen op warmtepompen of HR- in plaats van VR-ketels over moet terwijl dat ondraaglijke geluidsoverlast of dichtvriezende afvoeren oplevert, en ze rijden in de oudste auto's, maar niet omdat ze liefhebbers van oldtimers zijn. Links noemt dit graag een kwestie van klimaatrechtvaardigheid of onverdiende ongelijkheid, en soms valt daar iets voor te zeggen, maar even afgezien van de morele dimensie: het is in de eerste plaats politieke suïcide. Ons klimaatbeleid, van Europees tot lokaal, ondergraaft vertrouwen in de politiek en vertrouwen in de toekomst, en het jaagt ooit brave burgers in de armen van klimaatontkenners en andere sprookjesverkopers.

De tweede fout: we zetten in een noodtempo in op afscheid van fossiele brandstoffen, terwijl het elektriciteitsnet dat gewoon niet aankan. En we blijven maar doorgaan met het afbouwen van gas en het overgaan op elektrisch koken, verwarmen en rijden. Er zijn meer voorbeelden van transitities die op papier fantastisch zijn, maar in de praktijk veel meer tijd (en geld) kosten dan verwacht, omdat ze eenvoudigweg fysiek niet van de ene op de andere dag haalbaar zijn.

Als ik verder nadenk over die eerste en tweede fout samen, denk ik dat er een diepere fout, een denkfout, achter zit: een gebrek aan voorstellingsvermogen, of misschien aan lef – aan intellectuele flexibiliteit. Er is niet één duurzame toekomst, er zijn er duizenden, en er is niet één weg naar en één technologie voor zo'n toekomst, er zijn er duizenden. Wat is de functie van biodiversiteit? Zorgen dat leven hoe dan ook door kan gaan. Waarom raden de Britten af 'to put all your eggs in one basket'? Ik hoop dat mijn punt helder is.

“Er is niet één duurzame toekomst, er zijn er duizenden.”

“Zonder innovatie zou de vrije markt ten onder gaan aan verlamdende oligopolies, alias kartels.”

Tja, en dan de derde grote fout: niets doen tegen, juist omarmen van, datacenters en cryptocurrency. Overbodige, uit defensieperspectief gevaarlijke en ecologisch rampzalige krengen. Maar goed – in het millennium waar ik uit kom, schreven we nog lekker organisch met ganzenveren op de huid van runderen. Misschien is dit mijn probleem.

Zou een ambitieus klimaatbeleid ook voordelen kunnen opleveren voor Nederland, of jaagt het bedrijven juist weg?

Het is niet of-of, het is en-en. De Nederlanden zijn sinds minimaal de 12e eeuw wereldwijd voorlopers geweest in technologie, productie, diensten en handel – dat zeggen is een open deur intrappen. Elk nieuw beleid is een impuls om te innoveren, sterker nog: zonder innovatie zou de vrije markt ten onder gaan aan verlamdende oligopolies, alias kartels. In die zin is klimaatbeleid niet eens vervelend, maar fantastisch. De enige bedenking die ik heb bij nieuwe, zuinigere technologieën, is dat ze zogeheten 'moral hazard'-reacties kunnen uitlokken: maak auto's robuuster en beter gepantserd tegen ongelukken, en bestuurders gaan vervolgens harder en riskanter rijden. Maak een auto minder vervuilend en hup, iedereen gaat meer rijden, want heeft een schoner geweten.

Maar ja, klimaatbeleid jaagt ook bedrijven weg – de Tata's en Parenco's. Uit milieuoogpunt: good riddance, the free-loading bastards. Probleem 1: ze gaan ergens anders heen en kunnen hun zieke bestaan nog veertig jaar oprekken. Probleem 2: massaontslagen in voor eeuwen vervuilde gebieden. (Ik woon vlak bij een museum dat een extra verdieping moest uitgraven, omdat de Romeinen smidsen hadden achtergelaten die nu nog te giftig waren om te benaderen.) Een drama waar niet aan te ontkomen valt. En als Maggie Thatcher Nederlands had gesproken, had ze op dit moment iets gezegd over zachte heelmeeesters

Bedrijven zoeken stabiliteit, maar klimaatbeleid verandert regelmatig. Kunnen we zorgen dat ondernemers voldoende investeringszekerheid hebben, terwijl de klimaatdoelen overeind blijven?

Niets is zeker in dit leven behalve de dood en belastingen, toch? Ondernemen is per definitie risico nemen. Wie in China te rijk en arrogant wordt, wordt geëxecuteerd. Wie onderneemt, moet niet zeuren over risico's – risico is een ander woord voor kans.

Mogen we van een westerse democratische overheid dezelfde voorspelbaarheid verlangen als in pakweg China, Noord-Korea, Rusland, Afghanistan? Koerswijzigingen zijn een fact of life in liberale democratieën. Welke plichten overheden in zulke systemen ook hebben, het zijn plichten jegens alle burgers, niet specifiek jegens beleggers.

Als overheden al een plicht hebben om stabiliteit te bevorderen (waarvoor bij Aristoteles, Cicero, Machiavelli, Mill, Rawls en Dahrendorf vast argumenten te vinden zijn), dan is het doel eerder stabiliteit die de individuele mens de vrijheid biedt om te bloeien, dan stabiliteit van de koers van het aandeel Tata. Maar misschien is er één les die investeerders en ondernemers kunnen trekken uit de koerswijzigingen in vrije en democratische samenlevingen: dat zulke overheden steeds zullen kiezen voor wat ze, met de kennis én de vooroordelen van het moment, geloven dat het meest bijdraagt aan leven en overleven van de 'body ecologic', de totaliteit van de samenleving en het ecosysteem waar ze van afhankelijk is.

Dierenwelzijn en liberalisme

Economische vrijheid versus morele verantwoordelijkheid

De liberale rechtsstaat beschermt een wezen niet louter omdat het een mens is, maar omdat macht altijd begrensd moet worden wanneer fundamenteel kwetsbare belangen op het spel staan.

door Michael van Os de Man

Binnen het Nederlandse liberalisme heeft dierenwelzijn lange tijd een marginale plaats ingenomen. Waar liberale denktradities zich uitvoerig hebben gebogen over vrijheid, eigendom, rechtsbescherming en de grenzen van overheidsmacht, bleef de morele en juridische positie van dieren opvallend onderbelicht. Dit is des te opmerkelijker omdat dierenwelzijn raakt aan kernvragen van het liberalisme: wie of wat verdient bescherming van de

rechtsstaat, waar liggen de grenzen van individuele vrijheid, en hoe verhoudt economische vrijheid zich tot morele verantwoordelijkheid?

Dit artikel verkent hoe dierenwelzijn overtuigend kan worden verankerd binnen de liberale visie zoals die door de TeldersStichting wordt uitgedragen. Daarbij wordt achtereenvolgens ingegaan op (1) het historisch ontbreken van dierenwelzijn in het liberalisme, (2) de betekenis van de leidende welzijnsprincipes van Brambell en de Raad voor Dieraangelegenheden (RDA), (3) de spanning tussen liberalisme en speciësisme, mede aan de hand van het werk

van Peter Singer en Paul Cliteur, (4) criterium van morele bescherming en (5) de mogelijkheden voor een versterkte rechtspositie van dieren binnen de liberale rechtsstaat.

1. Dierenwelzijn binnen de liberale visie: aanwezigheid en afwezigheid

Het klassieke liberalisme is historisch sterk antropocentrisch geweest. Vrijheid, autonomie en rechten werden primair opgevat als menselijke eigenschappen, voortkomend uit rationaliteit en zelfbeschikking. Dieren figureerden in deze traditie hoofdzakelijk als eigendom of productiemiddel, niet als zelfstandige dragers van belangen. Dit verklaart waarom dierenwelzijn in liberale theorieën lange tijd slechts indirect aan bod kwam, bijvoorbeeld via beschouwingen over beschaving of goed bestuur.

Tegelijkertijd bevat het liberalisme belangrijke aanknopingspunten voor een explicietere erkenning van dierenwelzijn. Het schadebeginsel, klassiek geformuleerd door John Stuart Mill, vormt een centrale pijler van de liberale rechtsorde: vrijheid wordt begrensd waar zij schade toebrengt aan anderen. Wanneer wordt erkend dat dieren voelende wezens zijn met een belang om niet te lijden, is het niet vanzelfsprekend waarom dit beginsel uitsluitend op mensen van toepassing zou zijn.

Dat deze stap historisch niet of nauwelijks is gezet, kan worden verklaard uit culturele, economische en technologische contexten, maar vormt geen noodzakelijke

“Wanneer wordt erkend dat dieren voelende wezens zijn met een belang om niet te lijden, is het niet vanzelfsprekend waarom dit beginsel uitsluitend op mensen van toepassing zou zijn.”

consequentie van het liberalisme zelf. Integendeel: juist een seculiere, rationele en op rechtsbescherming gerichte ideologie als het liberalisme biedt ruimte om morele vooruitgang – waaronder een herwaardering van de morele status van dieren – te integreren.

2. Brambell en de RDA: welzijn als rationeel minimum

Een belangrijke brug tussen ethiek en beleid wordt gevormd door de zogenoemde Brambell-criteria. In 1965 formuleerde het Brambell Committee, in opdracht van de Britse regering, vijf vrijheden die sindsdien internationaal richtinggevend zijn voor het denken over dierenwelzijn: vrijheid van honger en dorst, vrijheid van fysiek en thermisch ongemak, vrijheid van pijn, verwonding en ziekte, vrijheid van angst en chronische stress, en vrijheid om natuurlijk gedrag te vertonen.¹

Deze principes zijn expliciet niet gebaseerd op sentimentaliteit, maar op wetenschappelijke inzichten in dierlijk functioneren en lijden. Juist dat maakt ze goed verenigbaar met het liberale denken, dat waarde hecht aan rationaliteit, empirische onderbouwing en proportionele normstelling. De Brambell-vrijheden kunnen worden opgevat als een rationeel minimum: zij definiëren de ondergrens waar beneden vrijheid en economische activiteit niet langer moreel of rechtsstatelijk verdedigbaar zijn.

In Nederland heeft de Raad voor Dieraangelegenheden (RDA) deze benadering verder verdiept door dierenwelzijn te koppelen aan het concept van intrinsieke waarde en dierwaardigheid.² De RDA benadrukt dat dieren niet slechts beschermd moeten worden tegen excessen, maar dat hun welzijn structureel moet worden meegewogen in beleid, productie en wetgeving. Voor het liberalisme biedt dit een kader waarin minimale morele randvoorwaarden worden gesteld, terwijl daarboven ruimte blijft voor vrijheid, innovatie en ondernemerschap.

Michael van Os de Man

De relevantie van deze benadering wordt zichtbaar in concrete maatschappelijke discussies. Denk aan de intensieve veehouderij, waar economische efficiëntie soms op gespannen voet staat met de mogelijkheid voor dieren om natuurlijk gedrag te vertonen. Of aan dierproeven, waar medische vooruitgang wordt afgewogen tegen het belang van dieren om niet onnodig te lijden. Ook discussies over doorgefokte huisdieren, langdurig transport van slachtdieren of onverdoofde slacht raken direct aan de vraag welke ondergrenzen een liberale rechtsstaat bereid is te stellen aan het gebruik van dieren.

Juist hier blijkt dat dierenwelzijn niet noodzakelijk leidt tot een afwijzing van marktwerking, innovatie of individuele vrijheid. Het gaat eerder om de vraag onder welke voorwaarden die vrijheid legitiem blijft. Vanuit liberaal perspectief kan dierenwelzijn daarom worden opgevat als een vorm van normering van macht waar structurele kwetsbaarheid bestaat.

“De Brambell-vrijheden kunnen worden opgevat als een rationeel minimum: zij definiëren de ondergrens waar beneden vrijheid en economische activiteit niet langer moreel of rechtstatelijk verdedigbaar zijn.”

3. Speciësisme en het liberalisme

Een kernvraag voor een liberale dierenethiek is of het moreel te rechtvaardigen is om het belang van dieren structureel ondergeschikt te maken aan dat van mensen enkel op basis van soortlidmaatschap. Deze positie staat bekend als speciësisme; het toekennen van minder gewicht aan belangen op basis van een biologisch kenmerk dat op zichzelf moreel irrelevant is.³ De filosoof Peter Singer heeft de vraag opgeworpen in hoeverre soortlidmaatschap een voldoende grond vormt voor ongelijke morele consideratie. Vanuit een utilitaristisch perspectief stelt Singer dat gelijke belangen – zoals het belang om niet te lijden – gelijk moeten worden meegewogen, ongeacht of zij toebehoren aan mensen of dieren.

Paul Cliteur heeft vanuit een seculier-liberale en rechtsfilosofische invalshoek vergelijkbare vragen opgeworpen. In zijn werk over dieren en recht betoogt hij dat een rationele rechtsorde niet kan volstaan met het categorisch uitsluiten van dieren van morele en juridische consideratie.⁴ Hoewel Cliteur kritisch staat tegenover het volledig gelijkstellen van mens en dier, wijst hij speciësisme als vanzelfsprekend uitgangspunt af en pleit hij voor een heroverweging van de morele status van dieren binnen de rechtsstaat.

Voor het liberalisme is speciësisme moeilijk te verenigen met het eigen gelijkheidsdenken. Het liberalisme verwerpt willekeurige hiërarchieën en verlangt dat ongelijke behandeling rationeel wordt gemotiveerd. Soortlidmaatschap op zichzelf vormt daarvoor een zwakke grond, zeker wanneer vaststaat dat dieren kunnen lijden en belangen hebben die ernstig en structureel worden geschaad.

4. Het criterium van morele bescherming

De discussie over de morele status van dieren roept onvermijdelijk een vervolgvraag op: waarom zouden juist dieren

“In die zin vormt de erkenning van dierenwelzijn geen breuk met het liberalisme, maar een consequente toepassing van een klassiek liberaal beginsel: waar macht bestaat zonder wederkerigheid, ontstaat verantwoordelijkheid.”

een bijzondere plaats innemen binnen de liberale rechtsorde? Wanneer bescherming wordt gebaseerd op het vermogen om te lijden, ligt immers de vraag voor de hand waarom vergelijkbare bescherming niet ook zou moeten gelden voor bomen, rivieren of andere onderdelen van de natuur. Het uitgangspunt van dit artikel is daarom niet dat alleen dieren intrinsieke waarde bezitten. Bossen, rivieren en ecosystemen kunnen om ecologische, culturele of maatschappelijke redenen zeer beschermwaardig zijn.⁵ Er zijn immers landen (Ecuador, Nieuw-Zeeland, Colombia, India e.a.) die meer natuurlijke en aardse zaken in de grondwet beschermen.

De vraag is echter: welke eigenschappen rechtvaardigen bescherming vanuit het perspectief van de liberale rechtsstaat? Daarvoor biedt het begrip '**sentience**' – het vermogen om bewust positieve en negatieve ervaringen te hebben – een vruchtbaarder uitgangspunt dan uitsluitend het vermogen om pijn te voelen. Veel dieren ervaren niet alleen pijn, maar ook angst, stress, nieuwsgierigheid, plezier en voorkeuren/behoefte. Zij beschikken over een eigen belevingswereld waarin welzijn en onwelzijn betekenis hebben.

Vanuit liberaal perspectief is dit relevant omdat het liberalisme zich richt op de begrenzing van macht

waar kwetsbaarheid bestaat. Dieren zijn volledig afhankelijk van menselijke keuzes. Hun vermogen om welzijn en onwelzijn bewust te ervaren geeft de omgang met hen een morele dimensie die verder reikt dan het beheer van een natuurlijk object. Dit betekent nadrukkelijk niet dat de morele status van dieren gelijk wordt gesteld aan die van mensen. De menselijke waardigheid blijft binnen de liberale rechtsstaat een zelfstandig en onvoorwaardelijk uitgangspunt. Het erkennen van bescherming voor dieren vanwege hun bewuste ervaring doet daaraan niets af.

In die zin vormt de erkenning van dierenwelzijn geen breuk met het liberalisme, maar een consequente toepassing van een klassiek liberaal beginsel: waar macht bestaat zonder wederkerigheid, ontstaat verantwoordelijkheid.

5. Naar een betere rechtspositie van het dier

Wanneer wordt aanvaard dat dieren morele relevantie hebben en dat hun belangen bescherming verdienen, rijst de vraag hoe dit juridisch vorm moet krijgen binnen de liberale rechtsstaat. Hierbij hoeft niet te worden gekozen voor volledige gelijkstelling met menselijke rechten. Het liberalisme kent immers verschillende gradaties van rechtsbescherming, afhankelijk van aard en draagwijdte van belangen.

Een eerste stap is de expliciete erkenning van dieren als dragers van beschermwaardige belangen, in plaats van louter objecten van regelgeving. Deze benadering sluit aan bij bestaande ontwikkelingen in het civiele en bestuursrecht, maar kan worden versterkt door constitutionele verankering.

Het opnemen van dierenrechten of dierenwelzijnsbeginselen in de Grondwet – bijvoorbeeld in de vorm van erkenning van de intrinsieke waarde van het dier – hoeft niet te leiden tot vergaande staatsbemoeienis. Integendeel: het kan functioneren als normatief ijkpunt voor wetgeving, rechtspraak en beleid, en onderstreept dat economische vrij-

heid en eigendomsrechten worden begrensd door fundamentele morele randvoorwaarden.

Conclusie

Dierenwelzijn is dus geen vreemde eend in de bijt van het liberalisme, maar een thema dat lange tijd ten onrechte buiten beeld is gebleven. Een herijking langs lijnen van rationele ethiek, wetenschappelijke inzichten en rechtsstatelijke principes laat zien dat dierenwelzijn logisch voortvloeit uit liberale kernwaarden als vrijheid binnen grenzen, verantwoordelijkheid en bescherming tegen schade.

Voor de TeldersStichting ligt hier een kans om het liberalisme verder te verdiepen en te actualiseren. Door dierenwelzijn expliciet te doordenken en te positioneren als liberaal vraagstuk, kan worden bijgedragen aan een rechtsorde die niet alleen vrij is, maar ook moreel consistent en toekomstbestendig.

Michael van Os de Man is oprichter en voorzitter van de Liberale Dierenvrienden (sinds 2023) een initiatief van VVD-leden en dierenliefhebbers dat zich inzet voor de verankering van dierenwelzijn binnen het liberale gedachtegoed. In het dagelijks leven is hij werkzaam als Senior Purser bij KLM.

1. Brambell Committee, *Report of the Technical Committee to Enquire into the Welfare of Animals Kept under Intensive Livestock Husbandry Systems* (Londen, 1965).
2. Raad voor Dieraangelegenheden, *Zienswijze Dierwaardigheid* (Den Haag, 2021).
3. Peter Singer, *Animal Liberation* (New York: HarperCollins, 1975; herziene edities).
4. Paul Cliteur, *Darwin, dier en recht* (Amsterdam: Boom, 2001).
5. Erno Eskens, *Zoölogisch Manifest* (Leusden: ISVW Uitgevers, 2025).

“Een eerste stap is de expliciete erkenning van dieren als dragers van beschermwaardige belangen, in plaats van louter objecten van regelgeving.”

Misplaatste angst over klimaatverandering

Bosbranden, hitte, droogte, wie de media deze zomer volgde kon er niet onderuit. Klimaatverandering slaat nu al hard toe en het zal alleen maar erger worden.

Wetenschapsjournalist Marcel Crok volgt het klimaatdebat al ruim 20 jaar en plaatst in dit artikel flink wat kanttekeningen bij wat hij het heersende klimaatnarratief noemt.

Extinction Rebellion's Red Rebel Brigade
Foto: Loredana Sangiuliano

door Marcel Crok

De zomer van 2026 stond ontegenzeggelijk in het teken van klimaatverandering. Hittegolven, droogte, bosbranden, lage waterstanden in de Rijn, er leek in West-Europa geen einde te komen aan de extreme gebeurtenissen. En telkens waren experts in de media er als de kippen bij: dit is klimaatverandering.

Ambtenaren deden via de media een oproep om de klimaatnoodtoestand

uit te roepen.¹ Wellicht zijn de ambtenaren vergeten dat het Europees Parlement een dergelijke noodtoestand al in 2019, het jaar waarin Greta Thunberg het parlement mocht toespreken,² afkondigde.³ Meer dan 200 Nederlandse wetenschappers hebben zich aangesloten bij Extinction Rebellion.⁴

Gerrit Hiemstra

De boodschap van de bezorgden is stevast hetzelfde: we waarschuwen al decennia voor de klimaatcrisis, maar de

“Vrijwel ieder artikel in de media over extreem weer of klimaatverandering zit gevangen in dit ‘narratief.’”

politiek en de samenleving doen er veel te weinig aan. De bekende meteoroloog Gerrit Hiemstra verwoordde het als volgt in een uitzending van EenVandaag: “We dweilen met de kraan open, maar die kraan moet dicht. Er is een oplossing: stoppen met fossiele brandstoffen. Daar is niets onduidelijks aan.”⁵ Hoe heerlijk overzichtelijk!

Al sinds de oprichting van het IPCC, het klimaatpanel van de Verenigde Naties, in 1988 wordt ons een simpel en eenduidig verhaal verteld over

Marcel Crok

klimaatverandering: de aarde warmt op en het komt door de mens. Dat zal leiden tot een toename van extremen, schade en slachtoffers. Alle oplossingen voor het probleem zijn voorhanden, met name ‘groene’ energie uit zon en wind. Het ontbreekt uitsluitend aan de politieke wil.

Vrijwel ieder artikel in de media over extreem weer of klimaatverandering zit gevangen in dit ‘narratief’.

Climatism

Alleen, dit narratief is grotendeels foutief of op zijn minst zeer misleidend en ondergetekende beschouwt het als een vorm van massahysterie dat het al zo lang ongestoord (dat wil zeggen zonder de noodzakelijke kanttekeningen) gepusht wordt door de wetenschap, door activisten, door beleidsmakers en politici.

De samenleving lijdt hierdoor aan wat de Britse onderzoeker Mike Hulme in zijn boek *Climate Change Isn't Everything* ‘climatism’ noemt: de ideologie dat menselijke klimaatverandering de dominante verklaring is voor vrijwel alle sociale, economische en ecologische problemen (oorlogen, migratie, hongersnood, bosbranden, maar ook ongelijkheid), en dat het terugdringen van broeikasgassen daardoor het overkoepelende politieke doel moet zijn.⁶ Een kostbare dwaling.

Het vervolg van dit artikel zal de broodnodige kanttekeningen plaatsen bij het dominante klimaatnarratief.

Industriële revolutie

Laten we beginnen met enkele feiten die wel kloppen. Ja, de CO₂-concentratie in de atmosfeer is mede door toedoen van de mens gestegen van 0,028% in 1850 tot 0,043% in 2026. In dezelfde periode is de aarde gemiddeld gezien ook ruim een graad Celsius warmer geworden. CO₂ is een broeikasgas en een toename ervan in de atmosfeer leidt tot opwarming. De CO₂ die wij hebben uitgestoten sinds de start van de industriële revolutie heeft dus bijgedragen aan de waargenomen opwarming. Hierover zijn vriend en vijand het min of meer (over details wordt gesteggeld) eens. Maar als deze basis klopt, waarom zou het narratief dan foutief en misleidend zijn? Welnu, de hierboven geschetste feiten zijn op zichzelf totaal niet verontrustend. Maar er

wordt gedaan alsof dat wel zo is. Of alle rampspoed in de wereld een logisch gevolg zou zijn van deze uitgangspunten. Dat zijn ze niet. Verre van dat.

Laten we beginnen met de temperatuur. In tegenstelling tot de mens (wij gedijen het beste bij een constante temperatuur van 37 graden Celsius) heeft de aarde geen constante temperatuur. Als we naar het verleden kijken dan is verandering de norm. Momenteel is de gemiddelde temperatuur van de aarde ongeveer 15 graden Celsius. Maar de laatste grote studie die het klimaat op Aarde reconstrueerde over de afgelopen 485 miljoen jaar laat zien dat de gemiddelde temperatuur fluctueerde tussen de 11 en 36 graden.⁷ De grafiek in de paper is veelzeggend. We leven in de koudste (!) periode van de afgelopen 485 miljoen jaar.⁸

Koorts

Kun je stellen dat de aarde koorts heeft zoals wel gezegd wordt door klimaatsactivisten? Nee, natuurlijk niet. Als de aarde bij de huidige 15 graden al koorts zou hebben, hoe was het dan in het verre verleden toen het 36

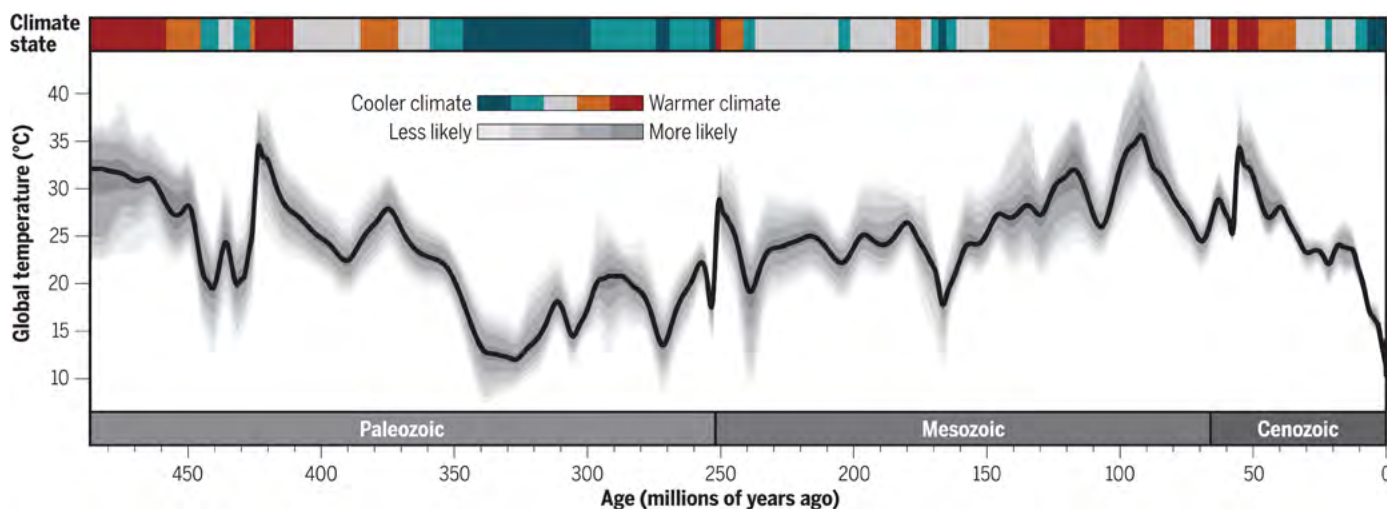
“De paper is veelzeggend. We leven in de koudste (!) periode van de afgelopen 485 miljoen jaar.”

graden was (en 20 graden rond de polen)? Dit raakt aan een andere essentiële vraag die nooit gesteld wordt: wat is de optimale temperatuur voor de aarde? Was de 14 graden in 1850 beter dan de 15 graden in 2026? Waarschijnlijk niet. Warmer betekent voor veel gebieden een langer groeiseizoen en ook meer CO₂ in de lucht draagt bij aan hogere landbouwopbrengsten (planten leven van CO₂). Warme periodes zijn doorgaans bloeiperiodes.

Gletsjers

Ja maar, de huidige verandering van het klimaat zou ongekend snel zijn in historisch perspectief. Ook dat is maar zeer de vraag. Deze zomer maakten wetenschappers bekend dat ze een boomstronk, die vorig jaar gevonden werd bij de tong van een zich terugtrekkende gletsjer in het zuiden van Zwitserland, hadden gedateerd op 10.500 jaar oud. Die boom groeide op een hoogte van zo'n 2200 meter en was daarna voor duizenden jaren weer bedolven door een gletsjer. Dat er zo snel na het einde van de laatste ijstijd (12.000 jaar geleden) alweer een boom groeide op die hoogte (tegenwoordig groeien er in Zwitserland geen bomen op die hoogte) suggereert dat ook toen veranderingen razendsnel konden plaatsvinden. Gletsjers trokken zich snel terug maar konden zich ook snel weer uitbreiden. Ver voordat wij als mens massaal CO₂ uitstootten.

Figuur 1: geschatte temperatuur op aarde gedurende de afgelopen 485 miljoen jaar.

“Wist u dat de temperatuur in het noordelijkste deel van de Noordpool deze zomer voor het eerst sinds 1958 (start van de meetreeks) helemaal niet boven de nul is uitgekomen?”

Hittedoden

Natuurlijk kunnen veranderingen in het klimaat (of het nou opwarming of afkoeling is) in theorie tot problemen leiden. Laten we eens kijken of dat nu ook het geval is. We beginnen met hittegolven. Ja, er zijn goede aanwijzingen dat hittegolven op meer plekken ter wereld zijn toegevoegd dan afgenomen, aldus het IPCC. Een belangrijke uitzondering vormen de Verenigde Staten waar de jaren dertig (Dust Bowl) uitzonderlijk warm waren en nog altijd de recordboeken domineren.

Meer hittegolven betekent doorgaans meer hittedoden. Ook deze zomer rapporteerde het RIVM oversterfte door de hitte. Wat echter vrijwel geen aandacht krijgt in de media is dat er wereldwijd tien keer zoveel mensen overlijden door koude als door hitte. Opwarming en meer hitte leiden dan ontegenzeggelijk tot een toename van hittedoden, maar ook tot een veel grotere daling van het aantal koudedoden. Waarom melden de media dit niet en waarom rapporteert het RIVM niet iedere winter over het aantal koudedoden?⁹

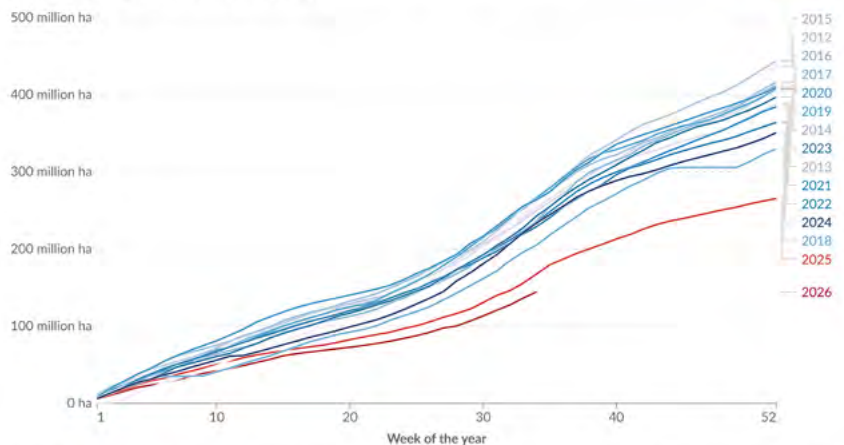
Bosbranden

Dan die andere ramp van deze zomer in Spanje en Frankrijk, de bosbranden. Zeker, die waren heftig en de omvang ervan was voor die twee landen vrij uitzonderlijk. Maar klimaatverandering als gevolg van

CO₂ is een wereldwijd fenomeen. Dus moeten we altijd eerst kijken of er wereldwijde trends zijn. Hannah Ritchie, onderzoekster van de zeer informatieve website *Our World in Data*, zette de data op een rijtje.¹⁰ Wereldwijd was 2026 een onbeduidend jaar op het gebied van bosbranden:

Cumulative area burnt by wildfires by week World

Cumulative area burnt by wildfires¹ in hectares.

Data source: Global Wildfire Information System (2026)

OurWorldinData.org/wildfires | CC BY

Note: The numbers 1 to 52 on the horizontal axis represent the weeks from the start of the year, from 1 for the first week of January to 52 for the last week of December.

1. Wildfires A wildfire, characterized by its uncontrolled and rapid spread, can occur in various types of vegetation and wildlands, including forests, savannahs, grasslands, and various other vegetation types. These estimates are based on satellite imagery, which does not reliably distinguish uncontrolled wildfires from prescribed, agricultural, or other managed burning.

Figuur 2: cumulatieve oppervlakte dat jaarlijks getroffen wordt door bosbranden. Het jaar 2026 bungelt onderaan.

Dus nee, de situatie in Frankrijk en Spanje deze zomer was niet symptomatisch voor de rest van de wereld. Zelfs in Europa was de situatie al niet uitzonderlijk, mede doordat er juist weinig branden waren in Griekenland en Portugal. De oppervlakte die verloren gaat aan branden is wereldwijd zelfs al decennia aan het dalen.

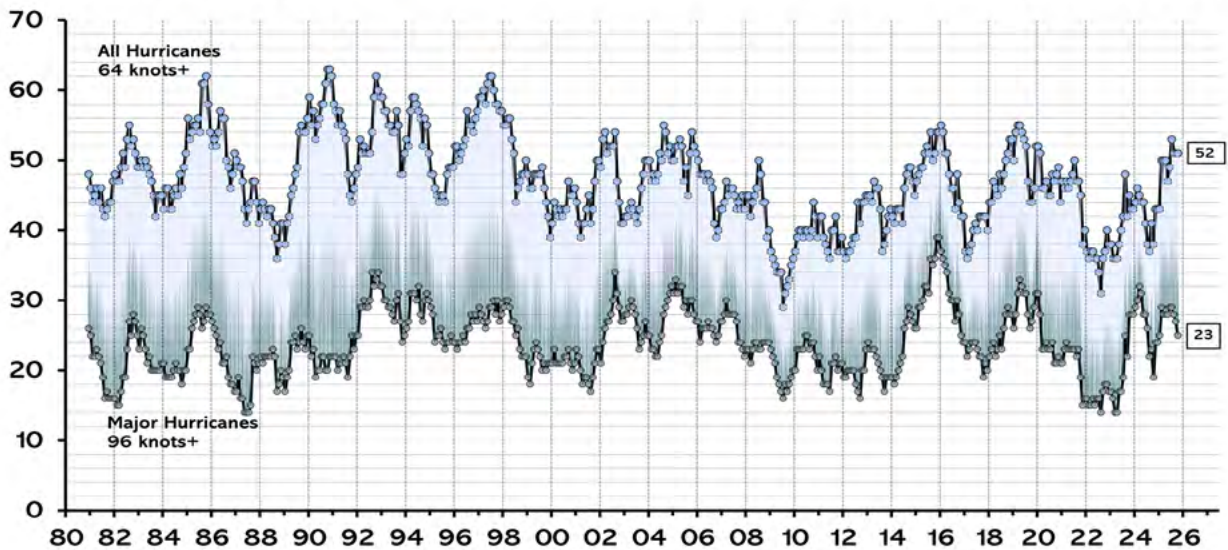
Droogte

De droogte dan en de lage rivierafvoeren in de Rijn. Ja, de waterstand in de Rijn was op een gegeven moment echt ‘historisch’ laag. Maar een analyse van honderd jaar aan

Global Major Hurricane Frequency -- 12 month running sums -- @RyanMaue

Updated December 31, 2025

Last 30-years, annual: 45 H | 24 M

Figuur 3: het totale aantal orkanen (boven) en zware orkanen (onder) sinds 1980.

data laat meerdere jaren zien met vergelijkbaar lage waterstanden en een trendanalyse over de hele periode laat geen trend omhoog of omlaag zien. Ook de hoogste waterstanden per jaar vertonen geen trend. In dit geval is het een gepensioneerde aardrijkskundedocent die de analyses maakt op zijn blog.¹¹ Waarom deden de landelijke waterexperts van Deltares deze analyse niet en waarom horen we er niet over in de media?

De lezer begrijpt het punt. Door stevast alleen die dingen te communiceren die lijken te passen in het narratief van de verschrikkelijke opwarming, de verschroeide aarde,

“Het klimaat zit continu vol verrassingen. Wist u dat het op Groenland koud was en er veel meer sneeuw viel dan normaal?”

de hittedoden, ontstaat het beeld dat alles in het klimaat ook in die richting verandert.

Maar niets is minder waar. Het klimaat zit continu vol verrassingen. Wist u dat de temperatuur in het noordelijkste deel van de Noordpool deze zomer voor het eerst sinds 1958 (start van de meetreeks) helemaal niet boven de nul is uitgekomen?¹² En wist u dat het ook op Groenland koud was en er veel meer sneeuw viel dan normaal?¹³ Nee, dat wist u vermoedelijk niet. Deze observaties passen namelijk niet in het narratief, worden dus niet actief gedeeld door de wetenschap en halen daardoor de media niet.

De belangrijkste extremen in termen van schade en slachtoffers zijn orkanen en overstromingen. Die zijn samen goed voor zo’n 90% van de schade door extreem weer. Er is geen toename gevonden in beide extremen, niet in frequentie (hoe vaak ze voorkomen) en niet in intensiteit (hoe heftig ze zijn). Zie figuur 3.

Het IPCC erkent dit ook, zij het schoorvoetend en wat verscholen in zijn laatste rapport uit 2021 (het zesde IPCC-rapport).¹⁴ Mede dankzij AI wordt het voor individuele wetenschappers steeds makkelijker om data te delen met het publiek. De Amerikaanse klimaatwetenschapper Roger Pielke Jr. heeft onlangs een website gepubliceerd waarin je zelf per continent of wereldwijd trends in extreem weer

Figuur 4: trends in de meest voorkomende extremen.

kunt bekijken.¹⁵ Wereldwijd ziet dit er zo uit: zie figuur 4.

Slechts koude (omlaag) en hitte (omhoog) vertonen een trend. Overige vormen van extreem weer zijn onveranderd gebleven.

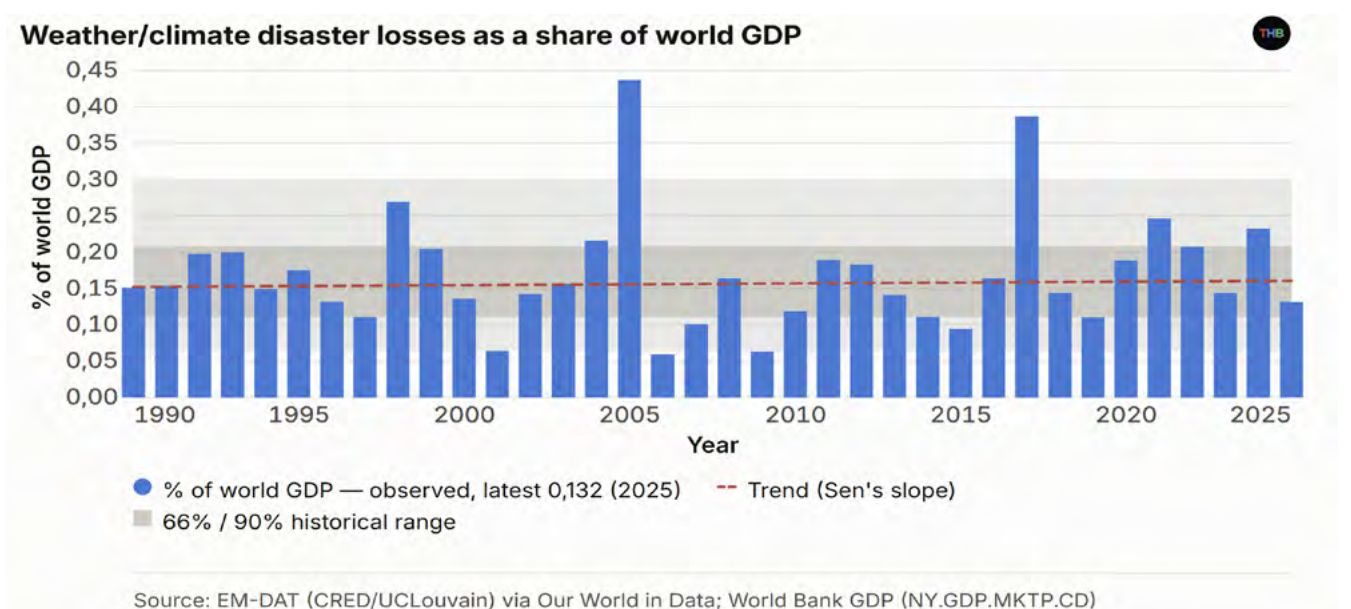
Schade en slachtoffers

We horen veel in de media over een toename van schade door extreem weer.¹⁶ Die toename is er ook. Maar bedenk, we zijn met steeds meer mensen die steeds rijker worden en dus meer bezit hebben dat schade kan ondervinden. Een orkaan die nu over Miami raast veroorzaakt uiteraard veel meer schade dan eenzelfde

orkaan een eeuw geleden zou hebben gedaan. Als je dus iets wilt zeggen over het eventuele effect van klimaat zul je moeten corrigeren voor economische ontwikkelingen. Dat is precies wat wetenschappers gedaan hebben en hier is het resultaat: zie figuur 5.

We zien de wereldwijde schade door extreem weer (overstromingen, orkanen, bosbranden etc.) als percentage van het wereldwijde BBP. Er is logischerwijs veel variatie van jaar tot jaar (de piek in 2005 is bijvoorbeeld het gevolg van orkaan Katrina die New Orleans verwoestte) maar overduidelijk geen trend. Dat is ook precies wat je zou verwachten. Als er geen trend is in overstromingen en orkanen, het type extreem weer dat de meeste schade veroorzaakt, dan verwacht je ook geen trend in de schade.

Nog belangrijker dan materiële schade is uiteraard sterfte door weersgerelateerde natuurrampen. De afgelopen eeuw

Figuur 5: wereldwijd genormaliseerde schade door extreem weer. Bron: Roger Pielke Jr.¹⁷

is de wereldbevolking gestegen van twee naar acht miljard mensen. Meer mensen die blootstaan aan die ‘verschrikkelijke’ klimaatverandering, dat kan niet goed gaan, zou je vermoeden. De data zullen u absoluut omverblazen. Sterfte door extreem weer is met ongeveer 98% afgenomen in de afgelopen eeuw!¹⁸ Zie figuur 6.

Deze grafiek is absoluut de belangrijkste van dit hele artikel. Het laat zien dat wij als mensen al veel beter in staat zijn om ons voor te bereiden op en te wapenen tegen extreem weer. Dat is vooral het logische gevolg van toegenomen welvaart. Die leidt tot betere infrastructuur, maar ook tot betere voorspellingen en effectievere waarschuwing van burgers.

De kans om te overlijden aan een verkeersongeluk is ongeveer honderd keer groter dan aan extreem weer. Je zou kunnen stellen dat wij als mensen grotendeels immuun zijn geworden voor klimaatverandering, hoewel we uiteraard altijd alert en voorbereid moeten zijn op extremen, die nu eenmaal kunnen en zullen voorkomen.

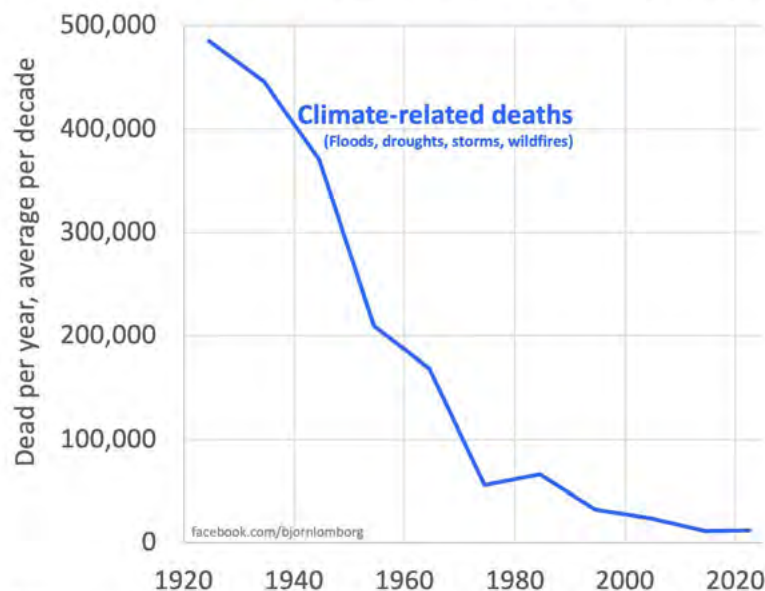
De zeespiegel

De zeespiegel dan? Die stijgt inderdaad (omdat het warmer is

“De rampenverhalen over klimaat houden geen stand als je met een kritische blik naar de data en de literatuur gaat kijken.”

Climate-related Deaths: 1920-2025

Deaths have declined 97.5% because richer, smarter, and more resilient societies reduce disaster deaths. This swamps any potential climate signal

facebook.com/bjornlomborg
OFDA/CRED International Disaster Database Jan 1, 2026, <https://public.emdat.be>, deaths averaged over decades 1920-29, 1930-1939, ..., 2010-2019 placed at decadal midpoints (1924.5, 1934.5 etc), with average data for 2020-25 placed at 2022.5. Update of Fig. 17 from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0040162520304157>.

Figuur 6: sterfte door extreem weer sinds 1920. Bron: Bjørn Lomborg

geworden) maar zeer gematigd en monotoon. Wist u dat de zeespiegel de afgelopen eeuw slechts 18 cm steeg? Het IPCC probeert vrij geforceerd te claimen dat er wel een versnelling te zien is in de zeespiegelstijging.

De Nederlandse ingenieur Hessel Voortman, die veel werkt aan onze kustverdediging, besloot zelf maar eens naar de data te gaan kijken. Hij vond geen versnelling van de stijging van de zeespiegel, niet langs de Nederlandse kust en ook wereldwijd niet en publiceerde zijn bevindingen in twee wetenschappelijke papers.¹⁹ De Nederlandse zeespiegel-experts bij KNMI en Deltares reageerden niet nieuwsgierig maar als door een wesp gestoken en probeerden de paper van Voortman over de Nederlandse zeespiegelstijging teruggetrokken (*retraction*) te krijgen. Het tijdschrift hield echter voet bij stuk en zover kwam het niet, maar het is tekenend voor de houding van de klimaatgemeenschap. Kritiek op het narratief en zeker van ‘buitenaf’ wordt niet geapprecieerd.

Vergroening

Tenslotte moeten we het nog hebben over dat ‘andere’ effect van CO₂. Want u hoort alleen over CO₂ als broeikasgas. CO₂ speelt echter ook een sleutelrol in de fotosynthese. Planten en bomen groeien dankzij CO₂. Vanuit satellieten meten we dat de aarde letterlijk groener aan het worden is.²⁰ Ook landbouw-opbrengsten nemen toe dankzij de hogere CO₂-concentratie in de atmosfeer. Dit zijn ontegenzeggelijk positieve effecten van CO₂ op onze leefomgeving. Maar over klimaat en CO₂ mag alleen negatief gesproken worden en daarom krijgt ook dit effect van CO₂ vrijwel geen aandacht in de media.

Samenvattend: de rampenverhalen over klimaat houden geen stand als je met een kritische blik naar de data en de literatuur gaat kijken. Waarom de wetenschap dit narratief toch pusht zou onderwerp van een separaat artikel kunnen zijn.

De gevolgen zijn echter groot. De politiek voelt zich onder druk gezet door ‘de wetenschap’ om te acteren op de ‘klimaatcrisis’. Bij niets doen volgen verwijten in de media van klimaatontkenning, een label waar politieke partijen niet op zitten te wachten. Inmiddels is in Nederland

“De politiek voelt zich onder druk gezet door ‘de wetenschap’ om te acteren op de ‘klimaatcrisis’.”

klimaatbeleid in gang gezet dat honderden miljarden (!) euro's gaat kosten en waarvan de opbrengsten in termen van het voorkomen van wereldwijde opwarming verwaarloosbaar klein zijn (in de orde van enkele duizendsten van een graad). In termen van kosten en baten is dat totaal ridicuul maar de politiek zit gevangen in wat ondergetekende wel de klimaatfuik heeft genoemd.²¹ Alle politieke partijen, inclusief de VVD, zijn de afgelopen decennia die fuik ingezwommen en nu komen ze er niet meer uit. Althans, niet zonder gezichtsverlies.

Marcel Crok is wetenschapsjournalist en sinds 2019 oprichter en directeur van Stichting Clintel, dat streeft naar een open debat over klimaatverandering en dat pleit voor rationeel en betaalbaar klimaatbeleid.

Dit is deel 1 van een tweeluik. Het toont aan dat er geen klimaatcrisis is. Deel 2 zal ingaan op het klimaatbeleid van de EU en Nederland en wat de gevolgen daarvan zijn voor de economie en de welvaart.

1. Financieele Dagblad, “Activistische ambtenaren willen dat het kabinet klimaatverandering uitroept tot noodsituatie,” 12 augustus 2026, <https://fd.nl/politiek/1606943/activistische-ambtenaren-willen-dat-het-kabinet-klimaatverandering-uitroept-tot-noodsituatie> (gearchiveerd op <https://archive.ph/3l1Ti>).
2. Europees Parlement, “Climate Activist Greta Thunberg Urges MEPs to Put Words into Action,” persbericht, 10 april 2019, <https://www.europarl.europa.eu/news/nl/press-room/20190410IPR37531/climate-activist-greta-thunberg-urges-meps-to-put-words-into-action>.
3. Europees Parlement, “Europees Parlement roept klimaatnoodtoestand uit,” persbericht, 21 november 2019, <https://www.europarl.europa.eu/news/nl/press-room/20191121IPR67110/europees-parlement-roept-klimaatnoodtoestand-uit>.
4. Extinction Rebellion Nederland, “XR NL Wetenschappers,” geraadpleegd 8 september 2026, <https://extinctionrebellion.nl/community/xr-nl-wetenschappers/>.
5. EenVandaag, “Gerrit Hiemstra over klimaat: ‘We dweilen met de kraan open, maar die moet dicht,’” 25 juli 2026, <https://eenvandaag.avrotros.nl/artikelen/gerrit-hiemstra-over-klimaat-we-dweilen-met-de-kraan-open-maar-die-moet-dicht-164329>.
6. Mike Hulme, *Climate Change Isn't Everything: Liberating Climate Politics from Alarmism* (Cambridge: Polity Press, 2023).
7. Emily J. Judd et al., “A 485-Million-Year History of Earth's Surface Temperature,” *Science* 385, no. 6715 (2024): eadk3705, <https://doi.org/10.1126/science.adk3705>.
8. We zitten geologisch gezien in een tijdperk van ijsstijden. Tijdens de ijsstijden zakt de temperatuur naar 11 graden. Momenteel zitten we in een interglaciaal, een warme periode tussen twee ijsstijden waarin het met 15 graden dus iets warmer is.

9. Bjørn Lomborg, "Heresy: Heat and Cold Deaths," Lomborg.com, geraadpleegd 8 september 2026, <https://lomborg.com/heresy-heat-and-cold-deaths>.
10. Hannah Ritchie, "Is Europe Having a Bad Wildfire Year?," Hannah Ritchie's Substack, 2 augustus 2026, <https://hannahritchie.substack.com/p/europe-wildfires-2026>.
11. Klimaatgek, "Nogmaals: de Rijnafvoer," 30 augustus 2026, <https://klimaatgek.nl/wordpress/2026/08/30/nogmaals-rijnafvoer/>.
12. Danmarks Meteorologiske Institut, "Mean Temperature North of 80N," geraadpleegd 8 september 2026, <https://ocean.dmi.dk/arctic/meant80n.uk.php>.
13. Polar Portal, "Surface Conditions, Greenland," geraadpleegd 8 september 2026, <https://polarportal.dk/en/greenland/surface-conditions/>.
14. IPCC, Climate Change 2021: The Physical Science Basis, Tabel 12.12; zie ook Roger Pielke Jr., "What the IPCC Actually Says About Extreme Weather," The Honest Broker (Substack), geraadpleegd 8 september 2026, <https://rogerpielkejr.substack.com/p/what-the-ipcc-actually-says-about>.
15. Roger Pielke Jr., "Global Extreme Weather," geraadpleegd 8 september 2026, <https://globalextemewweather.thehonestbroker.org/>.
16. NOS, "Internationale verzekeraar slaat alarm na jaar vol natuurgeweld," geraadpleegd 8 september 2026, <https://nos.nl/artikel/2551075-internationale-verzekeraar-slaat-alarm-na-jaar-vol-natuurgeweld>.
17. Roger Pielke Jr., "Loss Normalization," Global Extreme Weather, geraadpleegd 8 september 2026, <https://globalextemewweather.thehonestbroker.org/loss-normalization/>.
18. Bjørn Lomborg (@BjornLomborg), X, geraadpleegd 8 september 2026, <https://x.com/BjornLomborg/status/2006728560757596555>.
19. Hessel G. Voortman, "Robust Validation of Trends and Cycles in Sea Level and Tidal Amplitude in the Dutch North Sea," *Journal of Coastal and Hydraulic Structures* 3 (2023): paper 32, <https://doi.org/10.59490/jchs.2023.0032>; Hessel G. Voortman and Ronald de Vos, "A Global Perspective on Local Sea Level Changes," *Journal of Marine Science and Engineering* 13, no. 9 (2025): 1641, <https://doi.org/10.3390/jmse13091641>.
20. Sungmin Jeong et al., "Sustained Global Greening Driven by Continuous CO₂ Fertilization," *Research Square*, preprint, 2026, <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-8621169/v1>.
21. De Staat van het Klimaat, "Gevangen in de klimaatfuik," 27 mei 2021, <https://destaatvanhet-klimaat.nl/2021/05/27/gevangen-in-de-klimaatfuik/>.

“Door steevast alleen die dingen te communiceren die lijken te passen in het narratief van de verschrikkelijke opwarming, de verschroeide aarde, de hittedoden, ontstaat het beeld dat alles in het klimaat ook in die richting verandert.”

Europese gentech- hervorming

Winst voor Nederland

Nieuwe gentechnieken stellen Nederlandse bedrijven in staat om in kortere tijd resistente groente- en fruitrassen te ontwikkelen. Voor Liberaal Groen is dit drie keer winst.

door het Team Voedsel van
Liberaal Groen

Met nieuwe gentechnieken kunnen Nederlandse bedrijven veel sneller groente- en fruitrassen maken die beter bestand zijn tegen extreem weer, zoals droogte en zware regenval; resistenter zijn tegen plagen, waardoor tuinders minder pesticiden hoeven te gebruiken; en langer houdbaar zijn, zodat voedselverspilling wordt voorkomen.

Voor Liberaal Groen is dit drie keer winst. Door de klimaatverandering verandert immers ook het weer. Zuid-Europa komt 's zomers al water tekort. Ook wij beginnen daar last van te krijgen. Chemische bestrijdings- of gewasbeschermingsmiddelen zijn niet zelden schadelijk voor de lokale biodiversiteit. En voedselverspilling is iedereen een doorn in het oog, of het nu gaat om een mislukte oogst of een zak appels die door de supermarkt wordt weggegooid omdat er één tussen zit met een rotte vlek.

Ons enthousiasme over de toepassing van gentechnologie om deze uitdagingen het hoofd te bieden, wordt binnen de VVD breed gedeeld. Maar buiten de partij? Daar overheerst argwaan – of stilte. Linkse partijen zijn bang dat er iets misgaat; dat we bijvoorbeeld genetisch gemodificeerde gewassen gaan telen en er pas later achter komen dat de lokale flora of fauna eronder lijdt. Ook vrezen zij machtsconcentratie en -misbruik door grote bedrijven. De christelijke partijen stemmen vóór, maar dragen hun standpunt niet proactief uit. Het is toch sleutelen aan de schepping. BBB, D66 en Volt zitten inhoudelijk op onze lijn, maar ook zij schreeuwen dit niet van de daken.

Voor Liberaal Groen is de toepassing van gentech in plant- en zaadveredeling juist een uitstekend voorbeeld van wat groen liberalisme onderscheidt van groene politiek op links. Dus is ons Team Voedsel hier de afgelopen twee jaar ingedoken. We hebben webinars georganiseerd, onder meer met Jeannette Baljeu in het Europees Parlement en Wim Meulenkamp in de Tweede Kamer, en een informatieve paper voor VVD-leden geschreven over de rol die onze partij heeft gespeeld in de totstandkoming van nieuwe Europese regels. Die is niet gering geweest, en daar mogen we best een beetje trots op zijn.

“Het is toch sleutelen aan de schepping.”

Goud in handen

Van de land- en tuinbouwsectoren in ons land trekt de plant- en zaadveredeling misschien wel de minste aandacht. Veredelaars zoeken ook niet gauw de publiciteit en trekken als het even tegenzit niet direct met de tractor naar Den Haag. Zij doppen hun eigen boontjes.

En hoe! Bijna 40 procent van de wereldhandel in zaden voor akker- en tuinbouw is uit Nederland afkomstig. De export van zaden en andere uitgangsmaterialen leverde onze economie in 2021 naar schatting 3,6 miljard euro op.¹ We hebben goud in handen. Bijna letterlijk: een kilo veredelde tomatenzaden kan op de wereldmarkt meer opleveren dan een kilo goud.

Boeren veredelen al eeuwenlang door (kiem)planten en zaden te kruisen en met de nakomelingen ervan door te kweken. Dat was lang een kwestie van uitproberen en geluk (of pech). Beter begrip van genetica leidde in de vorige eeuw tot een professionalisering. Nederland ging daarin voorop. Zo brengt ons land al decennialang fruit- en groenterassen voort die langer houdbaar zijn, sappiger smaken of minder water nodig hebben om te groeien. Bekende voorbeelden zijn de pitloze druif en de snoeptomaat. Van de 12 grootste groenteveredelaars ter wereld zijn er drie Nederlands.

Die voorsprong is niet zomaar ingehaald, maar veredelaars in Nederland en de rest van de EU lopen de laatste jaren wel een achterstand op. In Noord- en Zuid-Amerika en Azië gaan landen namelijk soepeler om met de nieuwste veredelingstechnieken, die gentechnieken zijn.

Europese regels waren verouderd

De EU kent de strengste regels voor genetische modificatie ter wereld. Voordat een product hier op de markt kan komen, moeten fabrikanten eerst zelf bewijs leveren dat hun genetisch gemodificeerde plant of gewas veilig is voor mensen, dieren en het milieu. De Europese Autoriteit voor voedselveiligheid (EFSA) voert daarna voor iedere aanvraag een risicobeoordeling uit. Op basis van die dossiers beslissen de Europese Commissie en vervolgens de lidstaten of zij het product op de markt willen hebben. Dat is dus ook een politieke keuze. Als iedereen akkoord geeft, geldt de toelating in principe voor 10 jaar. Daarna begint het proces opnieuw.

De reden is dat nieuw onderzoek in die tien jaar tot nieuwe inzichten kan leiden. Voor bedrijven is het echter ook een extra last en kostenpost. Zij moeten iedere tien jaar weer personeel inzetten voor het verzamelen en analyseren van recente en relevante onderzoeken. Het kan zelfs een reden zijn om hun product überhaupt niet in de EU aan te melden. Waardoor mettertijd niet alleen productie, maar ook innovatie naar andere delen van de wereld verdwijnt.

Toen deze regels rond de eeuwwisseling werden geschreven, was genetische modificatie nog duur. Het loonde eigenlijk alleen voor grote bedrijven om zaden en gewassen te modificeren die vervolgens op grote schaal konden worden verkocht. Gentech werd gebruikt om eigenschappen uit één soort in te kruisen bij een andere. Voor het inkruisen van sorteigen eigenschappen was de bekende en vertrouwde manier van veredeling goedkoper.

In gouden rijst zijn bijvoorbeeld genen uit bacteriën en narcissen ingekruist, zodat het lichaam na het eten ervan vitamine A aanmaakt. In landen in Afrika en Zuidoost-Azië komen mensen nog steeds vitamine A tekort. Naar schatting sterven hierdoor wereldwijd 100.000 kinderen per jaar.² Een ander gevolg van langdurig tekort aan vitamine A, ook bij volwassenen, is blindheid.

Sinds de Europese regulering van gentech in 2001 en 2003 zijn er eenvoudigere en goedkopere ‘nieuwe’ genomische technieken (NGTs) uitgevonden die het ook lonend maken om er slechts kleine aanpassingen

“Amerikaanse en Aziatische veredelaars ontwikkelen met NGTs nu binnen 3 tot 4 jaar nieuwe gewassen.”

mee te doen voor producten die wellicht een kleinere afzet vinden. Een bekende techniek is CRISPR-Cas. In plaats van handmatig en herhaaldelijk planten of zaden te kruisen, kunnen veredelaars hiermee direct selecteren op bijvoorbeeld de virusresistentie van één sla- of tomatenras en die inbrengen bij een andere sla of tomaat.

Amerikaanse en Aziatische veredelaars ontwikkelen met NGTs nu binnen drie tot vier jaar nieuwe gewassen. In de traditionele veredeling is daar minstens zes, maar al snel tien jaar voor nodig.

VVD pleit voor modernisering

In zijn tijd als Europarlementariër (2014–2024) agendeerde VVD’er Jan Huitema herhaaldelijk het belang van hervorming. In 2021 wist hij de Renew-fractie op één lijn te krijgen. De liberalen spraken uit dat NGTs kansen bieden om op een duurzamere manier voedsel te produceren in een veranderend klimaat. Zoals gewassen die minder water nodig hebben, maar bijvoorbeeld ook minder meststoffen, waardoor het gebruik van (kunst)mest kan worden vermindert.

Verder pleitte Renew voor herziening van de regels op basis van de eigenschappen van producten die met NGTs worden gemaakt. Oftewel: niet alle technieken over één kam scheuren en NGTs als zodanig reguleren, maar de manier waarop gentech wordt toegepast.³

NGTs verdeeld in twee categorieën

De Europese Commissie kwam in 2023 met precies zo’n voorstel. Als NGTs worden ingezet om sorteigen eigenschappen in te kruisen, gelden voor dat nieuwe ras voortaan dezelfde goedkeurings- en toelatingseisen als bij conventionele veredeling. Fabrikanten moeten nog steeds bewijs leveren dat hun product tot deze categorie ‘NGT-1’ behoort. Nationale toezichthouders controleren de aanvraag. Voor het nageslacht van goedgekeurde planten hoeven veredelaars geen aparte aanvraag meer in te dienen. Ook is er niet iedere 10 jaar een herbeoordeling.

Producten in de categorie NGT-1 hoeven niet als ‘genetisch gemodificeerd’ te worden geëtiketteerd. De verpakking van pitloze druiven vermeldt immers ook niet ‘Dit druivenras is veredeld.’ Zaden krijgen wel een etiketteringsplicht. Dat scheelt – vooral biologische – boeren en tuinders die gentechvrij willen blijven ten tijde van het onderzoekwerk.

Op aandringen van het Europees Parlement en de Europese Raad wordt in categorie NGT-1 een uitzondering gemaakt voor het selecteren op tolerantie voor herbiciden (onkruidverdelgers) en insecticiden; voor deze gewassen blijft, ook bij gebruik van simpele gentechnieken, het oude, veel strengere regime voor genetische modificatie van kracht. De kans dat in Europa Frankenstein-gewassen op de markt komen die onbedoeld en onverwacht de natuur om zeep helpen, wordt zo wel heel klein.

Ook onderhevig aan de veel strengere regels blijft het inkruisen van niet-soortegen eigenschappen. Oftewel: als het ras niet op de gangbare manier had kunnen worden veredeld, noch van nature had kunnen ontstaan. Producten en zaden uit deze categorie ‘NGT-2’ zullen in Europa waarschijnlijk zeldzaam blijven. Komt er toch een genetisch gemodificeerde banaan of broccoli

“Oftewel: niet alle technieken over één kam scheren en NGTs als zodanig reguleren, maar de manier waarop gentech wordt toegepast.”

Nick Ottens, Leo Jansen en Tim van den Pol van Liberaal Groen Team Voedsel overhandigen hun paper over nieuwe genoomtechnieken aan Tweede Kamerlid Wim Meulen Kamp.

op de markt, dan herkent u die snel: die moet wél als zodanig worden geëtiketteerd.

Nóg een relevant verdrag

De zorgen over machtsconcentratie en -misbruik zijn beter te verklaren. Berucht is hoe het Amerikaanse Monsanto, inmiddels overgenomen door Bayer, boeren contractueel verbodt om hun gepatenteerde, genetisch gemodificeerde zaden op te slaan of her te gebruiken. Een patent, of octrooi, geeft bedrijven het alleenrecht – in Europa twintig jaar – op hun uitvinding. Dat kan een product zijn, maar ook een technisch proces. Zoals een unieke toepassing van een gentechnologie.

Veredeling kent andere spelregels: het kwekersrecht. Veredelaars houden wel vijftientwintig of dertig jaar een alleenrecht op de verkoop van rassen die zij hebben uitgevonden. Daar investeren ze immers veel tijd en geld in; Nederlandse veredelaars gemiddeld dertig procent van hun omzet.⁴ Maar andere kwekers mogen met die rassen wel verder veredelen, en boeren mogen het zaad dat zij ervan oogsten ook weer zelf gebruiken.

In maart 2024 steunde de voltallige Tweede Kamer een motie van Rosanne Hertzberger (NSC) en Meulen Kamp om eigenschappen uit NGTs niet onder het octrooirecht, maar onder het kwekersrecht te brengen.⁵ (Meulen Kamp is nog steeds ‘rapporteur’ op het dossier, wat betekent dat hij de ontwikkelingen in Europa voor de landbouwcommissie van de Tweede Kamer op de voet volgt.) Voor het kabinet bleek dat verzoek onhaalbaar. Het Europees Octrooiverdrag

zit in de weg. Hier zijn niet alleen EU-landen, maar bijvoorbeeld ook Turkije en het Verenigd Koninkrijk bij aangesloten. Zo gelden in bijna heel Europa dezelfde regels voor octrooien, wat handig is voor bedrijven. Het voorkomt een wirwar aan regels en verkleint de kans op namaak. Het verdrag maakt echter geen onderscheid tussen gentechnologieën, zoals de Europese Unie nu aanbrengt in de eigen regelgeving. Alle planteigenschappen die met gentechnologie – dus ook NGTs – worden ingebracht, komen onder het verdrag in aanmerking voor octrooibescherming.⁶

De EU roept voorlopig voor NGT-planten in categorie 1 een meldingsplicht in het leven. Wanneer bedrijven NGT-planten of -producten registreren, moeten zij ook informatie verstrekken over alle verwante octrooien of octrooiaanvragen. Deze gegevens worden in een openbare databank verzameld. Wanneer een octrooi verloopt of vervalt, moeten bedrijven dat ook melden. Boeren en collega-veredelaars komen zo in ieder geval niet voor verrassingen te staan.

Eén jaar na de inwerkingtreding van de verordening komt de Europese Commissie met onderzoek naar de gevolgen van octrooiering voor innovatie, de beschikbaarheid van zaden en het concurrentievermogen van de Europese veredelingssector. Afhankelijk van de resultaten kan de Commissie of de Europese Raad dan besluiten dat aanvullende maatregelen nodig zijn. Zoals een poging wagen om het Octrooiverdrag te herzien. Daar is steun van driekwart

“Daar investeren veredelaars immers veel tijd en geld in; gemiddeld 30 procent van hun omzet.”

van de 39 landen in het verdrag voor nodig; net iets meer dan lid zijn van de EU.

Volgende stap: genetische modificatie van bacteriën

Volgens Liberaal Groen had de verordening best verder mogen gaan. Wij zijn ook enthousiast over genetische modificatie van micro-organismen om bijvoorbeeld zuivel te fermenteren zonder koemelk. In ‘precisiefermentatie’ worden bacteriën of schimmels zó aangepast dat ze iedere grondstof om kunnen zetten in een gewenst eindproduct, zoals eiwit. Daarmee kan in de groeiende wereldvraag naar ‘dierlijke’ eiwitten worden voorzien zonder meer vee te houden.

In Nederland experimenteren meerdere bedrijven met deze techniek. Dankzij een motie in de Tweede Kamer van wederom Meulenkamp, deze keer in samenwerking met Laura Bromet (toen nog GroenLinks-PvdA, inmiddels PRO), zouden zij binnenkort proeverijen moeten kunnen organiseren.⁷ Net zoals op initiatief van D66 en VVD eerder proeverijen voor kweekvlees mogelijk zijn geworden. Precisiefermentatie blijft, ook met de nieuwe verordening voor planten en zaden, volgens de EU ‘genetische modificatie’ met alle hoge eisen voor goedkeuring en markttoelating van dien.

Genetisch gemodificeerde bacteriën kunnen zelfs broeikasgasemissies uit staalfabrieken en microplastics uit afvalwater omzetten in bruikbare stoffen. Zo leerden we tijdens een bezoek van Liberaal Groen en het thematisch netwerk Economische Zaken en Innovatie aan Planet-B.io in Delft. Ondernemers in biotechnologie kunnen daar, met steun van onder meer de gemeente en provincie Zuid-Holland, hun eerste start maken of juist verder opschalen. Een Nederlands bedrijf is er zo in geslaagd om duurzame vliegtuigbrandstof te maken van CO₂-uitstoot. In Amerika en China draaien hun fabrieken al. In Europa duurt alles langer, maar ook hier gaan deze, en nog veel meer, innovaties in gentech concurreren met niet-circulaire industrie. Zo maakt gentechнологie vergroening lonend. Wat volgens ons de sleutel is tot een duurzame economie.

Team Voedsel van Liberaal Groen zoekt kansen voor verduurzaming in de hele voedselketen. In mei boden Leo Jansen, Nick Ottens en Tim van den Pol hun informatieve paper over NGTs – ook te lezen op www.liberaal-groen.nl – aan Meulenkamp aan. Leo was eerder politiek commissaris voor landbouw bij de JOVD. Nick werkt in het dagelijks leven voor de Dierencoalitie, Tim bij Van Lanschot Kempen aan de financiering van regeneratieve landbouw.

1. Topsector Tuinbouw & Uitgangsmaterialen, 'De kracht van technologische waardeketens in de Nederlandse tuinbouw,' <https://topsectortu.nl/wp-content/uploads/2023/10/A5-flyer-Topsector-Kracht-van-waardeketens-NL.pdf>
2. Vlaams Instituut voor Biotechnologie, *Gouden Rijst* (augustus 2022), https://vib.be/sites/vib.be/files/2022-08/edu_dossierGoudenRijst_NL.pdf
3. Renew Europe, 'New Genomic Techniques,' 8 december 2021, <https://www.reneweuropiegroupp.eu/policies/2021-12-08/new-genomic-techniques>
4. Liberaal Groen, 'Terugblik op webinar met Jeannette Baljeu en Wim Meulenkamp,' 19 december 2024, <https://www.liberaal-groen.nl/activiteiten/terugblik-op-webinar-met-jeannette-baljeu-en-wim-meulenkamp/>
5. Tweede Kamer, 'Motie van de leden Hertzberger en Meulenkamp over zich ervoor inzetten dat uitgangsmateriaal of eigenschappen in de NGT niet patentbaar zijn,' 14 maart 2024, <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/moties/detail?id=2024Zo4242&did=2024Do9830>
6. Tweede Kamer, 'Stand van zaken over de uitvoering van de motie van de leden Hertzberger en Meulenkamp over zich ervoor inzetten dat uitgangsmateriaal of eigenschappen in de NGT niet patentbaar zijn,' 13 mei 2025, https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2025Zo9140&did=2025D21018
7. Tweede Kamer, 'Gewijzigde motie van de leden Meulenkamp en Bromet over proeverijen met producten voortkomend uit innovatieve fermentatie onder gecontroleerde en veilige omstandigheden mogelijk maken,' 22 oktober 2024, <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/moties/detail?id=2024Z16189&did=2024D39215>

De ecologische rechtsstaat

door Karel Wijdeveld

Dit voorjaar presenteerde de Raad van State (hierna: RvS) zijn jaarverslag over 2025. In de jaarverslagen legt de RvS zijn verantwoording af over de financiën, wetgevingsadvisering en bestuursrechtspraak. Ook wordt er ruimte gelaten voor een beschouwing, waarin de RvS zijn licht laat schijnen op de staat van de Nederlandse democratie of rechtsstaat. Deze beschouwingen vormen doorgaans een terughoudende reflectie op actuele vraagstukken. Hoewel de notie van actualiteit ook dit jaar niet ontbrak, bleek van terughoudendheid weinig sprake. Zowel de houding van de RvS als de ideeën die de RvS opwerpte, kenmerkten zich allerminst als terughoudend. Dat is opvallend. Zeker nu de ongeschreven eis van 'terughoudendheid' is geworteld in het rechtsstaatsidee en past bij de grondhouding van een instituut dat bijdraagt aan het behoud van de rechtsstaat. De RvS lijkt echter uit te gaan van het adagium 'nood breekt wet', en spreekt de wens uit om – omwille van ecologische kwesties – een actievere en meer ingrijpende overheid te creëren.

Maar wat typeert nu precies het wezen van de Nederlandse rechts-

staat, van welke rechtsstatelijke beginselen en uitgangspunten dienen overheid, wetgever en burger uit te gaan, en hoe behoren zij zich tot elkaar te verhouden in het licht van het rechtsstaatsidee? Het zijn vragen die nooit eenvoudig te beantwoorden zijn. Zeker niet wanneer we spreken over de Nederlandse rechtsstaat. Want hoewel de Nederlandse rechtsstaat in de Algemene bepaling van de Grondwet wordt aangeduid als 'democratische rechtsstaat' is niet zeker wat dit type rechtsstaat exact behelst. Die onzekerheid en onbepaaldheid scheppen bovendien de ruimte om een 'eigen' invulling te geven aan het karakter van de Nederlandse rechtsstaat.

Dat laatste lijkt precies te zijn wat de RvS in zijn laatste jaarverslag heeft geprobeerd te doen. Het jaarverslag bevat namelijk een nogal uitgesproken koers die overheid, wet-

De Raad van State

gever en burger de komende jaren en decennia zouden moeten varen, teneinde toe te werken naar – zo lijkt – een nieuw type rechtsstaat: de ecologische rechtsstaat.¹

Wat dit type rechtsstaat kenmerkt, is dat wet- en regelgeving centraal gestuurd langetermijnbeleid moet dienen, met het doel toekomstige generaties gelijke en rechtvaardige uitkomsten te garanderen ten aanzien van huidige en toekomstige ecologische, sociaalmaatschappelijke en sociaaleconomische vraagstukken. Eenvoudiger gezegd: de ecologische rechtsstaat is er om de ‘intergenerationele rechtvaardigheid’ te waarborgen en te bevorderen.

Hoewel dit streven nobel kan klinken, is het de vraag wat de typering van de rechtsstaat door de RvS betekent voor de rechtsstaat *an sich*. Dat wil zeggen: hoe verhoudt de ecologische rechtsstaat zich tot de idee, beginselen en uitgangspunten van de klassieke, liberale rechtsstaat? En wat zijn de eventuele rechtssta-

“De RvS lijkt echter uit te gaan van het adagium ‘nood breekt wet’, en spreekt de wens uit om een actievere en meer ingrijpende overheid te creëren.”

telijke gevolgen van de karakterwijziging zoals door de RvS omschreven?

In een poging deze vragen te beantwoorden, zal ik eerst kort stilstaan bij de essentie van het rechtsstaatsidee. Vervolgens zal ik ingaan op de onbepaaldheid van de ‘democratische rechtsstaat’ en welke opening dit heeft geboden aan de RvS om zijn eigen invulling te geven aan het karakter van de Nederlandse rechtsstaat. Tot slot zal ik de ideeën die de RvS heeft geopperd in zijn jaarverslag bezien in het licht van enkele rechtsstatelijke uitdagingen. Zo is het mogelijk om beter te beoordelen of de ecologische rechtsstaat wel zo wenselijk is vanuit een rechtsstatelijk perspectief.

De essentie van de rechtsstaat

De essentie van de rechtsstaat is gelegen in de oorsprong van en gedachte achter de rechtsstaat. De rechtsstaat is ontstaan uit de behoefte (en noodzaak) overheidshandelen te binden aan het recht: een uitgangspunt dat wij nu kennen als het legaliteitsbeginsel. Het legaliteitsbeginsel heeft vooral tot doel om overheidswillekeur in te perken en zo de rechtssfeer, vrijheid, rechtszekerheid en rechtsgelijkheid van de burger te waarborgen en te bevorderen.² Deze eigenschappen leiden er volgens de Belgische juriste Patricia Popelier toe dat het oorspronkelijke rechtsstaatsidee, de klassieke rechtsstaat, vooral moet worden beschouwd als een *liberale* rechtsstaat.³

De opkomst van de verzorgingsstaat heeft ervoor gezorgd dat de rechtsstaat een andere invulling en ander karakter heeft gekregen. We spreken in dezen over de ‘sociale rechtsstaat’. In dit type rechtsstaat is het recht dienstbaarder geworden aan overheidsingrijpen. Wet- en regelgeving fungeert namelijk vooral als facilitator voor overheidshandelen. Dit heeft onder andere gezorgd voor een vergaande instrumentalisering van het recht: een proces waarbij het recht, in casu wet- en regelgeving, als instrument wordt gebruikt om de samenleving op bepaalde wijze te sturen.⁴

Karel Wijdeveld

De sociale rechtsstaat heeft ook een andere benadering van het vrijheids-, rechtszekerheids- en rechtsgelijkheidsbeginsel. Waar in de klassieke, liberale rechtsstaat een meer formele invulling van deze begrippen gold, geldt in de sociale rechtsstaat een meer materiële invulling van deze begrippen.

Zo ziet het vrijheidsbeginsel niet langer alleen op het beschermen van de individuele vrijheid van burgers, maar vooral op het bevorderen van zelfontplooiing. Het rechtsgelijkheidsbeginsel ziet daarnaast niet langer alleen op de formele gelijkheid voor de wet, maar vooral op bevordering van de materiële gelijkheid. Hierbij wordt het garanderen van gelijke uitkomsten een steeds belangrijker beleidsdoel. En het rechtszekerheidsbeginsel ziet tot slot niet langer alleen op het formele uitgangspunt van duidelijke, stabiele en uniforme wet- en regelgeving, maar juist op het materiële uitgangspunt van differentiatie, maatwerk en specificering. Zo moet ongelijkheid zoveel mogelijk worden tegengegaan.⁵

Het probleem van de ‘democratische rechtsstaat’

Betekent het voorgaande dat de Nederlandse rechtsstaat thans een sociale rechtsstaat is? De *jure* is dat niet het geval, nu de rechtsstaat sinds 2022 in de Algemene bepaling van de Nederlandse Grondwet wordt aangeduid als ‘democratische rechtsstaat’. *De facto* is de Nederlandse democratische rechtsstaat er echter wel één die een compromis vormt tussen liberale, sociaaldemocratische en christendemocratische idealen.⁶

“Waar in de klassieke, liberale rechtsstaat een meer formele invulling van deze begrippen gold, geldt in de sociale rechtsstaat een meer materiële invulling van deze begrippen.”

De bundeling van verschillende idealen onder één en dezelfde rechtsstatelijke noemer kan zorgen voor de nodige problematiek. Die potentiële problematiek is reeds in 1989 geadresseerd door de oud-politici Marten Burkens (VVD) en Johannes van der Hoeven (PvdA). Beide heren gingen in de bundel *De rechtsstaat herdacht* (1989) kritisch in op de bijdrage van Michiel Scheltema (D66), waarin Scheltema de kenmerken en eisen van de ‘democratische rechtsstaat’ nader omschreef.⁷

De voornaamste kritiek van Burkens was dat Scheltema voorbij zou gaan aan de innerlijke spanning (“de dialectiek”) die dit type rechtsstaat in zich draagt, nu het zowel klassiek- als sociaal-rechtsstatelijke elementen bevat. Deze innerlijke spanning zag (en ziet nog steeds) vooral op de tegenstrijdigheid tussen vrijheid en gelijkheid: gelijkheid komt voortdurend in het gedrang doordat vrijheid haar frustreert, en vice versa. Deze tegenstrijdigheid is ook terug te zien bij de verschillende rechtsstatelijke benaderingen van het vrijheidsstreven, de rechtszekerheid en de rechtsgelijkheid.

Deze ‘dialectische ambiance’ van de rechtsstaat bracht volgens Burkens een fundamenteel probleem met zich dan Scheltema zich op dat moment leek te realiseren. Burkens merkte namelijk op dat de beginselen van Scheltema waren omschreven als beginselen die naar “zijn indruk” (lees: Scheltema’s indruk) als “fundamenteel voor de rechtsstaat zijn te beschouwen”. Derhalve was het volgens Burkens maar de vraag of deze beginselen inderdaad werkelijk fundamenteel voor de rechtsstaat zouden zijn, of dat deze eisen eenvoudigweg moesten worden aangemerkt als een soort “persoonlijke *Wesensschau*” en dus te politiek waren gekleurd.⁸

Van der Hoeven merkte voorts op dat een subjectieve en ideologische benadering van de ‘eisen aan de rechtsstaat’ niet zomaar mag leiden tot een ondergraving van de essentie van de rechtsstaat. Het wezen van de rechtsstaat is in beginsel ontstaan uit het vrijheidsstreven en de bescher-

ming van individuele vrijheden tegen overheidsingrijpen. Een andere interpretatie van het rechtsstaatsidee zou de essentie en het idee van de rechtsstaat in gevaar kunnen brengen. Het gelijkheidsbeginsel is weliswaar verbonden aan het vrijheidsbeginsel, maar is duidelijk secundair hieraan, aldus Van der Hoeven.⁹

Op naar de ecologische rechtsstaat!

Zo is nog altijd onzeker wat de precieze uitgangspunten zijn van de Nederlandse rechtsstaat. Deze onzekerheid en onbepaaldheid zorgen ervoor dat de Nederlandse rechtsstaat door verschillende academici, overheidsinstellingen en adviesorganen anders kan worden benaderd.

De Staatscommissie rechtsstaat, verantwoordelijk voor het adviseren van de regering over mogelijke verbeteringen met betrekking tot de rechtsstaat en de verhoudingen tussen de staatsmachten, lijkt bijvoorbeeld uit te gaan van het idee van de sociale rechtsstaat.¹⁰ De commissie pleit immers voor een overheid die actief voorwaarden schept zodat burgers gestalte kunnen geven aan hun leven. Hierdoor kan de rechtsstaat echter gaan lijken op een politiek programma, kan het staatsrecht plotseling als politieke richtsnoer fungeren door

“Het gelijkheidsbeginsel is weliswaar verbonden aan het vrijheidsbeginsel, maar is duidelijk secundair hieraan.”

de instrumentele inzet om politiek-ideologische doeleinden te behalen, en dreigt de rechtsstaat zijn oorspronkelijke betekenis (‘rechtskarakter’) steeds meer te verliezen.¹¹

Ook de RvS gaf in zijn laatste jaarverslag een eigen invulling aan het wezen van de rechtsstaat, en vatte de Nederlandse rechtsstatelijke kernwaarden als volgt samen: (gelijk)waardigheid, welzijn, vrijheid, rechtsgelijkheid en pluriformiteit.

Waar Burkens al voor waarschuwde, is thans werkelijkheid geworden. De kernwaarden (en hun inhoud) blijken behoorlijk onbepaald, wat het rechtsstaatsbegrip tegelijkertijd fragiel, onbepaald én veelomvattend maakt. Op deze manier kan iets subjectiefs, politieks, ideologisch plots onder de uitgangspunten van de Nederlandse rechtsstaat vallen. Dit blijkt ook uit het rechtsstatelijk kerndoel dat de RvS vaststelt: bijdragen aan intergenerationele rechtvaardigheid door via rechtsstatelijke mechanismen de belangen van toekomstige generaties te beschermen.¹²

Dit kerndoel schuurt op meerdere vlakken met de essentie van de rechtsstaat. Het wezen van de rechtsstaat dient ertoe om willekeurig overheidsingrijpen in te perken. Dit zorgt er niet alleen voor dat overheidsmacht wordt beperkt en burgerlijke vrijheden worden beschermd. Ook zorgt een beperking van overheidsingrijpen voor minder sturing vanuit de overheid, wat leidt tot minder overheidsbeleid, tot minder (complexe) wet- en regelgeving, en tot minder instrumentalisering van het recht. Door de rechtsstaat echter te gebruiken om de overheid meer mogelijkheden te verschaffen om in de samenleving in te grijpen, ook voor de lange termijn (toekomstige generaties), dreigt willekeurig overheidsingrijpen toe te nemen. Willekeurig, daar de belangen van toekomstige generaties haast onmogelijk te bepalen zijn. Desalniettemin doet de RvS een poging om de lezer te overtuigen dat onvoorziene gebeurtenissen en omstandigheden wel degelijk vooraf kunnen worden vastgesteld.

Voor elk rechtsstatelijk doel een apart instrument

Zo zal de wetgever volgens de RvS veelvuldig gebruik moeten maken van een toekomst- of generatietoets die een “verdiepende en gestructureerde analyse biedt van de intergenerationele en langetermijngevolgen van beleid en

regelgeving.” Met deze toets zou de wetgever rekening kunnen houden met de verwachte positieve en negatieve effecten van wetgeving ten aanzien van de herverdeling van lusten en lasten tussen generaties. Indien het verwachte effect negatief is voor de herverdeling van lusten en lasten tussen generaties, zal de wetgeving niet in werking mogen treden.

De overheid zal daarnaast gebruik moeten maken van de zogeheten *Toekomst aan Tafel-methode*, die inzichtelijk moet maken in hoeverre de keuzes van vandaag toekomstige generaties belasten en in hoeverre dat aanvaardbaar is. Ook zullen wetgever en overheid gebruik moeten maken van *strategic foresights* (strategische toekomstverkenningen) om zo ‘de toekomst’ een rol te geven in de totstandkoming van beleid en regelgeving.

Om alle langetermijndoelen zo goed mogelijk middels wetgeving en beleid te kunnen behalen, wordt bovendien gewerkt aan een intergenerationele ‘billijkheidsindex’, die in kaart moet brengen wat ‘billijk’ is voor toekomstige generaties. Ook kennisinstellingen en planbureaus zijn ‘onontbeerlijk’ voor het nastreven van intergenerationele rechtvaardigheid. Zij kunnen, met hun onderzoek naar ecologische, sociaal-maatschappelijke en sociaaleconomische vraagstukken, beleidsmakers adviseren wat de juiste route naar de toekomst is. Hierbij zal “duurzaamheid van welvaart voor toekomstige generaties en de welvaart in andere landen worden meegewogen”, zodat de nationale wetgever passende wetten en regels kan maken om deze route te legitimeren.

“Indien het verwachte effect negatief is voor de herverdeling van lusten en lasten tussen generaties, zal de wetgeving niet in werking mogen treden.”

Hoewel de toekomst onzeker is en altijd onzeker zal blijven, moeten vormen van ‘scenariodenken’ volgens de RvS inzichtelijk maken welke mogelijke rechten en belangen in de toekomst op het spel zullen staan. Om de rechtsstatelijke taak van het streven naar intergenerationele rechtvaardigheid niet alleen te uiten, maar ook formele betekenis te geven, is het tot slot nodig deze opdracht constitutioneel te verankeren. Dit is volgens de RvS vooral nodig, zodat de nationale wetgever meer gebruik zal maken van de sociale grondrechten, teneinde de rechtvaardige verdeling van baten en lasten over de verschillende (toekomstige) generaties werkelijk te stimuleren en te realiseren.¹³

Voor de duidelijkheid, dit is niet Jan Tinbergen. Dit is slechts één van de hoeders van onze democratische rechtsstaat.

Ecologische droom als rechtsstatelijke nachtmerrie

Zodra we te eenvoudig meegaan in deze maar al te fraaie ideeën, overschaduwde wensdenken de werkelijkheid. Waakzaamheid en terughoudendheid zijn – zeker vanuit rechtsstatelijk perspectief – geboden om meerdere redenen.

Allereerst dreigt de essentie van het rechtsstaatsidee als gevolg hiervan nog meer aan betekenis in te boeten. Wanneer het doel van de rechtsstaat erin verandert dat de wetgever ten dienste moet staan van de ideeën van beleidsmakers, die weer ten dienste moeten staan van de ideeën van jongereninitiatieven, kennisinstellingen en planbureaus, die weer ten dienste moeten staan van ideeën die rechtvaardig en eerlijk zouden zijn voor toekomstige generaties vanuit ecologisch, sociaal-maatschappelijk en sociaaleconomisch oogpunt, is er van de essentie van het rechtsstaatsidee weinig meer over.

Het idee van de rechtsstaat was om de burgers en individuele vrijheden te beschermen tegen willekeurig en intensief overheidsingrijpen. Daarmee staat het rechtsstaatsidee in het teken van een gezond wantrouwen jegens de staat ten behoeve van individuele burgers. Door de staat echter

“In de ecologische rechtsstaat regeren, dicteren en bepalen de bureaucratie en technocratie.”

meer ruimte te bieden en macht te verschaffen om juridisch vast te leggen wat de enige juiste beleidsrichting is voor de samenleving op de lange termijn, wordt de invloed van burgers overrompeld en volledig overgeheveld aan de staat. Van een terughoudende overheid, zoals een goede rechtsstaat betaamt, is in dat geval geen sprake meer. In de ecologische rechtsstaat regeren, dicteren en bepalen de bureaucratie en technocratie.

Daarnaast zorgt dit type rechtsstaat voor een (nog) verdere terugtred van de wetgever. De wetgever bekleedt in de rechtsstaat de essentiële en waardevolle rol om het legaliteitsbeginsel te handhaven, de overheid op afstand te houden en zodoende de fundamentele vrijheden van de burgers te beschermen.¹⁴ Met het idee van de ecologische rechtsstaat komt de wetgever echter nog meer in dienst te staan van de overheid, daar wet- en regelgeving louter wordt gemaakt om het vooraf vastgestelde beleid te faciliteren en legitimeren.

Dit brengt mij bij de volgende rechtsstatelijke nachtmerrie, te weten: de verdere instrumentalisering en uitholling van het recht. Recht dat volledig in dienst komt te staan van beleid dat door ambtenaren en experts wordt bepaald, dreigt zijn intrinsieke (juridische) waarde te verliezen. Het recht verwordt immers tot een instrument om bepaalde beleidsdoelen te bereiken.¹⁵

Doordat het lot van wetgeving wordt verbonden aan beleidsdoelen, wordt wetgeving ook vatbaarder voor verandering. Aangezien de ecologische rechtsstaat doordrenkt is met beheersings- en maakbaarheidsdenken, zal het bijstellen van beleidsdoelen en daarmee het aanpassen van wet- en regelgeving blijven plaatsvinden. Het behalen van de beleidsdoelen wordt immers belangrijker geacht dan het creëren van uniforme, duidelijke en uitvoerbare wet- en regelgeving,¹⁶ zeker wanneer deze beleidsdoelen in het teken staan van het gelijkheidsstreven. Het gelijkheidsstreven neigt immers naar meer specificering, differentiëring en maatwerk om ongelijkheden tussen groepen en individuen te voorkomen.¹⁷ Zo biedt dit type rechtsstaat, mede vanwege de onbepaaldheid van het kernbegrip ‘intergenerationele rechtvaardigheid’, bovendien een mogelijkheid tot stormloop naar en toenemende druk op de rechterlijke macht. De weg naar gelijkheid kent immers geen einde, en eenieder kan aanspraak maken op bepaalde rechten in nog niet bestaande, toekomstige scenario’s.

Het idee dat de rechtsstaat en de rechtvaardigheid beter kunnen worden gewaarborgd door de staat op ‘legitieme’ wijze meer macht en ruimte te verschaffen, is een gevaarlijke gedachte. Uiteraard kan en moet er door de staat altijd rekening gehouden worden met allerlei scenario’s. Scenariodenken zal evenwel altijd onderhevig moeten zijn aan de nederige gedachte dat de toekomst maar in zoverre te voorspellen is, en in grote mate een ongrijpbaar en ontembaar fenomeen zal blijven: “*We cannot legislate for the unknown consequences of consequences of consequences.*”¹⁸

Zodra hoogmoedig maakbaarheidsdenken de overhand neemt, komt het vrijheidsstreven – dat de essentie van de rechtsstaat vormt – in de verdrukking. Dat is, dunkt mij, geen strevenswaardig doel voor liberalen en voor de liberale democratie. Liberalen zullen zich dan ook nadrukkelijk moeten realiseren dat vrijheid zeer kwetsbaar is door de onzekerheid die zij in zich draagt. Dit maakt vrijheid een doelwit voor ideeën die een zekere schijnzekerheid vertegenwoordigen.¹⁹ De rechtsstatelijke voorstellen en veranderingen die afkomstig zijn van de RvS vormen hier geen

“Zodra hoogmoedig maakbaarheidsdenken de overhand neemt, komt het vrijheidsstreven in de verdrukking.”

uitzondering op. Waakzaamheid ten aanzien van de fragiliteit van vrijheid is dan ook geen overbodige achterdocht, maar een noodzakelijk aspect van de liberale grondhouding.

Karel Wijdeveld is wetenschappelijk medewerker van de TeldersStichting.

1. Deze term wordt niet als zodanig door de Raad van State gebezigd, maar vat m.i. goed samen wat de huidige invulling van het rechtsstaatsbegrip is door de Raad van State.
2. M.C. Burkens, H.R.B.M. Kummeling & B.P. Vermeulen, *Beginselen van de democratische rechtsstaat. Inleiding tot de grondslagen van het Nederlandse staats- en bestuursrecht*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1990, p. 1-25; P. Popelier, *Rechtszekerheid als beginsel voor behoorlijke regelgeving* (diss. Antwerpen), Antwerpen (België): Intersentia 1997, p. 50-51, 82-83, 93-95.
3. Popelier 1997, p. 50-51.
4. T. Koopmans, 'De rol van de wetgever', in: *Juridisch Stippelwerk*, Deventer: Wolters Kluwer 1970, p. 221-234.
5. G.H. Reussing, 'De legitimiteit van de democratische rechtsstaat. Inhoudelijk of procedureel?', *Bestuurswetenschappen* 2011, nr. 5, p. 54-55; G.J. Veerman, 'Dertig jaar 'Zicht op wetgeving': zicht op nog eens dertig jaar?', in: L.C. Groen, & A.M. Keppel (red.), *30 jaar. Zicht op wetgeving. Nederlandse Vereniging voor Wetgeving (Preadviezen)*, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2022, p. 15-84.
6. S.W. Couwenberg, *Constitutionele ontwikkelingsmodellen. Modern constitutioneel recht en emancipatie van de mens* 3, Assen: Van Gorcum 1984, p. 75-82; G.H. Reussing, *Bestuurswetenschappen* 2011, p. 52; M. Stremler, 'De kernbeginselen van onze Grondwet. De algemene bepaling in historisch constitutioneel perspectief', in: J. H. Gerards, J. Goossens, & E.Y. van Vugt (red.), *Constitutionele verandering in Nederland? De grondwetswijzigingen van 2022-2023*, Den Haag: Boom Juridisch 2023, p. 151; Staatscommissie rechtsstaat, *De gebroken belofte van de rechtsstaat. Achtergronddocument behorend bij de rapportage van de Staatscommissie rechtsstaat*, 1 juni 2024, p. 83-84, 182 & 426.
7. M. Scheltema, 'De rechtsstaat', in: J.W.M. Engels e.a. (red.), *De rechtsstaat herdacht*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1989, p. 11-25.
8. M.C. Burkens, 'Problemen in de rechts-

- staat', in: J.W.M. Engels e.a. (red.), *De rechtsstaat herdacht*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1989, p. 63-71.
9. J. van der Hoeven, 'De rechtsstaat herdacht', in: J.W.M. Engels e.a. (red.), *De rechtsstaat herdacht*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1989, p. 1-9.
 10. Staatscommissie rechtsstaat 2024; B. Pasterkamp & M. Stremler, 'De rechtsstaat: juridische ondergrens of politiek richtsnoer? Het rapport van de Staatscommissie rechtsstaat in historisch en Europees perspectief', *Tijdschrift voor Constitutioneel Recht* 2024, nr. 3, p. 147-166; M. Stremler & B. Pasterkamp, 'Staatscommissie rechtsstaat: naar een herwaardering van de sociale rechtsstaat?', *De Hofvijver* 2024, nr. 155; B. Pasterkamp & M. Stremler, 'Staatscommissie rechtsstaat: vertaling van of aanvulling op de Venetië-commissie?', www.nederlandrechtsstaat.nl, 25 juni 2024.
 11. M.C. Burkens, *Algemene leerstukken van grondrechten naar Nederlands constitutioneel recht*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1989, p. 76-83; P.P.T. Bovend'Eert, *Inleiding constitutioneel recht*, Deventer: Wolters Kluwer 2019, p. 234-235; Pasterkamp & Stremler, *Tijdschrift voor Constitutioneel Recht* 2024, p. 154.
 12. Raad van State 2026, p. 12.
 13. Raad van State 2026, p. 20-26.
 14. Klein Haarhuis & Niemeijer 2008, p. 24; Raad van State, *Algemene Rekenkamer & Nationale ombudsman, Naar een realistische overheid. Een gezamenlijke notitie van de president van de Algemene Rekenkamer, de Nationale ombudsman en de vice-president van de Raad van State*, 14 januari 2025.
 15. M.C. Burkens, 'Het recht als sturingsinstrument', in: M.A.P. Bovens, W. Derksen & W.J. Witteveen (red.), *Sturing van de samenleving. Conferentie over 'Het schip van staat'*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1986, p. 48-49; C.J.M. Schuyt, *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat*, Leiden: Stenfert Kroese 1991, p. 193; W.J. Witteveen, 'Alternatieve regulering. De vele gezichten van de wetgever' (preadvies NJV), in: W.J. Witteveen, I. Giesen & J.L. de Wijkerslooth, *Alternatieve regelgeving. Handelingen der Nederlandse Juristen-Vereniging* 2007. Deel 1, Deventer: Kluwer 2007, p. 4-5 & 8.
 16. P. Kalma, *De illusie van de 'democratische rechtsstaat'*, Deventer: Kluwer 1982, p. 105-106; J.L.M. Gribnau, *Rechtsbetrekking en rechtsbeginselen in het belastingrecht. Rechtstheoretische beschouwingen over navordering, toezegging en fiscale vaststellingsovereenkomst* (diss. Rotterdam), Deventer: Wolters Kluwer 1998, p. 143-154; G.J. Veerman & R.J. Mulder, *Wetgeving met beleid. Bouwstenen voor een bruikbare wetgevingstheorie*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2010, p. 52; J.L.M. Gribnau, 'Belastingen en ethiek. De ethische dimensie van tax planning', *Tijdschrift voor Fiscaal Recht* 2013, nr. 444, p. 535-539; M. Adams & W.J. Witteveen, 'Democratisch wetgeven en de rol van het parlement. Over de zoektocht naar het algemeen belang', in: J.C.A. de Poorter (red.), *De ordening van mechanismen van rechtsvorming in de democratische rechtsstaat*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2014, p. 59-63.
 17. Popelier 1997, p. 229-230; Gribnau, *Tijdschrift voor Fiscaal Recht* 2013, p. 527-548; J.L.M. Gribnau, 'De belastingrechter in een veranderende trias politica', in: J.P. Boer (red.), *Kwaliteit van belastingrecht-spraak belicht*, Den Haag: SDU 2013, p. 74; R.L.G. van den Heuvel, *Duidelijkheid van fiscale wetgeving. Een onderzoek naar een nadere invulling van de kwaliteitseisen van eenvoud, duidelijkheid en toegankelijkheid voor fiscale wetgeving* (diss. Leiden), 2018, p. 33-34, 63-64; H. Gribnau, 'Tax governance, maatschappelijke verantwoordelijkheid en ethiek in context', in: H. Gribnau (red.), *Tax governance, maatschappelijke verantwoordelijkheid en ethiek: Tijd voor een code?*, Den Haag: Ministerie van Financiën 2020, p. 18.
 18. I. Berlin, *The Crooked Timber of Humanity. Chapters in the History of Ideas*, Princeton (VS): Princeton University Press 2013, p. 15.
 19. E.P. Fromm, *De angst voor vrijheid*, Utrecht: Even J. Bijleveld 2023 (*Escape from freedom* 1941, vertaald door H. Redeker & J. Mordegaai), p. 42, 207.

De paradox van de ontmoedigingsheffing

Waarom sommige belastingen niet mogen slagen.

door Hans van Cleef

Elk kabinet heeft ambities: betere zorg, sterker onderwijs, minder uitstoot of een circulaire economie. Om die doelen te bereiken beschikt de overheid over een aantal beproefde instrumenten. Subsidies en fiscale voordelen moeten gewenst gedrag stimuleren. Belastingen, accijnzen en heffingen zijn bedoeld om ongewenst gedrag juist te ontmoedigen.

Dat klinkt logisch. Maar in de praktijk ontstaat geregeld een probleem: zodra een heffing veel geld oplevert, verandert zij langzaam van beleidsinstrument in inkomstenbron. Wat begon als middel om een doel te bereiken, wordt dan een doel op zichzelf.

Wanneer de schatkist verslaafd raakt aan gedrag dat eigenlijk moet verdwijnen

Belastingen hebben vaak een dubbele functie. Ze sturen gedrag én vullen de staatskas. Over of dat wenselijk is, zijn

de meningen verdeeld. De een zal het actiever sturen op maatschappelijke of ideologische doelen via deze instrumenten legitiem vinden, de ander vindt dat de overheid niet de rol van opvoeder heeft, en zich beter kan beperken tot het zijn van de handhaver van orde en recht. Het is dit verschil van inzicht dat mede de polarisatie van het debat kleurt.

Het wordt lastiger wanneer de belastingopbrengsten onderdeel worden van de begroting. Dan ontstaat een afhankelijkheid. De overheid wil bepaald gedrag ontmoedigen, maar rekent tegelijkertijd op de financiële opbrengst ervan. Hoe succesvoller het beleid wordt, hoe groter het risico op tegenvallende inkomsten.

Daardoor ontstaat een merkwaardige spanning. Het officiële beleidsdoel blijft bestaan, maar de opbrengsten krijgen steeds meer gewicht in de politieke afweging. Een belasting of heffing afschaffen wordt dan niet meer beoordeeld op haar effectiviteit, maar vooral op het gat dat zij achterlaat in de begroting.

De bekende uitspraak dat het doel de middelen heiligt wordt vaak toegeschreven aan Machiavelli. In het huidige belastingdebat lijkt steeds vaker het omgekeerde te gebeuren: het middel heiligt het doel.

“Zodra een heffing veel geld oplevert, verandert zij langzaam van beleidsinstrument in inkomstenbron.”

De automobilist als melkkoe

Een voorbeeld dat vrijwel iedereen raakt, is de accijns op brandstoffen. Nederlandse automobilisten betalen aan de pomp een van de hoogste prijzen van Europa. Een aanzienlijk deel daarvan bestaat uit accijns en btw. En dan is dat tarief nog wel verlaagd vanwege de energiecrisis. Inmiddels neemt de druk toe om dit terug te draaien, omdat de staat geld misloopt.

De gedachte achter deze belasting is helder. Door fossiele brandstoffen duurder te maken, wordt autorijden minder aantrekkelijk en worden schonere alternatieven gestimuleerd. Maar juist hier wringt de schoen.

Voor veel huishoudens is de auto geen luxeproduct, maar een noodzaak. Mensen moeten naar hun werk, hun klanten of hun familie. Zeker buiten de grote steden is een realistisch alternatief vaak beperkt. Economen spreken dan van een lage prijselasticiteit: ook als de prijs stijgt, blijft de vraag grotendeels bestaan.

Het effect op gedrag is daardoor beperkt, terwijl de inkomsten hoog blijven. Dat versterkt de indruk dat de auto vooral wordt gebruikt als financieringsbron voor de overheid.

De plasticheffing die haar eigen doel ondermijnt

Een minder zichtbaar, maar minstens zo illustratief voorbeeld is een plasticheffing voor afvalverwerkers. Het oorspronkelijke doel is sympathiek en breed gedragen: minder verspilling en een omslag naar een circulaire economie.

In theorie stimuleert zo'n heffing bedrijven om meer plastic te recyclen en minder te verbranden. In de praktijk blijkt dat afvalverwerkers slechts beperkte invloed hebben op de hoeveelheid en samenstelling van het afval dat zij ontvangen. Zij verwerken immers wat huishoudens en bedrijven aanbieden.

De plasticheffing is nu vervangen door een verhoging van de afvalstoffenbelasting, iets dat nog steeds de hele keten raakt in plaats van stimuleert. De extra lasten komen nog steeds terecht bij bedrijven aan het eind van de keten, die al opereren in een sector met kleine marges en grote investeringen, terwijl je wellicht liever circulaire keuzes bij de consument zou stimuleren.

“Dat versterkt de indruk dat de auto vooral wordt gebruikt als financieringsbron voor de overheid.”

Verschillende ondernemingen zijn de afgelopen jaren financieel in de problemen gekomen of zelfs verdwenen. Wie de maatregel wil terugdraaien, moet elders honderden miljoenen euro's vinden. Dat is wrang.

Juist deze bedrijven zijn essentieel voor de infrastructuur van een circulaire economie. Zonder verwerkingscapaciteit wordt het behalen van de milieudoelen alleen maar lastiger. Daarmee lijkt opnieuw het middel belangrijker te worden dan het doel waarvoor het ooit is bedacht.

Instrumenten moeten ondersteunend blijven

Dat betekent niet dat belastingen, accijnzen of milieuheffingen verkeerd zijn. Integendeel. Een liberale

economie functioneert beter wanneer maatschappelijke kosten zichtbaar worden gemaakt in prijzen. Wie vervuult, betaalt. Wie investeert in betere alternatieven, wordt beloond. Maar instrumenten horen ondersteunend te zijn aan beleid, niet andersom.

Een gezonde overheid ziet belastingopbrengsten uit ontmoedigingsbeleid als tijdelijk en idealiter aflopend. Wanneer een maatregel succesvol is, moet het probleem kleiner worden en zou ook de opbrengst moeten dalen. Als dat tot begrotingsproblemen leidt, is niet het beleid het probleem, maar de afhankelijkheid van de inkomsten.

De echte uitdaging voor deze coalitie is daarom niet alleen het formuleren van ambitieuze doelen, maar ook het voorkomen dat de middelen een eigen leven gaan leiden.

Zodra de begroting afhankelijk wordt van de opbrengst van gedrag dat eigenlijk moet verdwijnen, is het middel het doel gaan heiligen. Dat zou iedere regering moeten willen voorkomen.

Hans van Cleef is algemeen directeur en hoofd energie-onderzoek bij onderzoeksbureau EgoLibrium, een bureau dat gericht is op de energietransitie en klimaatbeleid. Hans werkte bijna 23 jaar in diverse rollen bij ABN AMRO Bank. Voor de oprichting van EgoLibrium was Hans werkzaam als Head Energy Research & Strategy bij Publieke Zaken.

Hans van Cleef

“Zodra de begroting afhankelijk wordt van de opbrengst van gedrag dat eigenlijk moet verdwijnen, is het middel het doel gaan heiligen. Dat zou iedere regering moeten willen voorkomen.”

Marktwerving begint ook bij voedsel

en bij de juiste prijs

Een liberale visie op beprijzing van voedselproductie. Een karbonade van drie euro lijkt een toonbeeld van efficiënte marktwerving. Toch vertelt het prijskaartje maar het halve verhaal.

door Jeroom Remmers

Voedsel lijkt dankzij alle aanbiedingen en kilonallers goedkoop, maar de prijs weerspiegelt lang niet altijd de maatschappelijke kosten van productie. Dat is geen kenmerk van een goed functionerende vrije markt, maar van marktfalen. Juist vanuit liberaal perspectief ligt het voor de hand om ‘de vervuiler betaalt’ toe te passen in de voedselketen, en boeren te belonen

voor maatschappelijke prestaties. Beprijzen en belonen samen creëren een eerlijker speelveld voor ondernemers, consumenten én boeren — terwijl natuur, klimaat en volksgezondheid profiteren.

Marktwerving begint bij de juiste prijs

Een karbonade van drie euro lijkt een toonbeeld van efficiënte marktwerving. Toch vertelt het prijskaartje maar het halve verhaal: de kosten van stikstofuitstoot, broeikasgas-

sen, biodiversiteitsverlies, waterverontreiniging en gezondheidsschade door overconsumptie worden grotendeels niet betaald door wie ze veroorzaakt, maar afgewenteld op de samenleving, op toekomstige generaties en uiteindelijk op de belastingbetaler.

Dat is geen vrije markt, maar marktfalen. Belastingbetalers moeten nu twintig miljard euro ophoesten om de emissies van stikstof en broeikasgassen uit de veehouderij terug te dringen. Waren die schadekosten — net als bij fossiele energie — al in de prijs verwerkt, dan was dat geld niet nodig geweest.

Juist liberalen zouden zich zorgen moeten maken over de huidige voedselprijzen. Een goed functionerende markt beloont ondernemers die efficiënt produceren én maatschappelijke kosten beperken. Is vervuiling in de voedselketen gratis en worden maatschappelijke baten niet beloond, dan ontstaan verkeerde prikkels: boeren concurreren dan niet alleen op ondernemerschap, innovatie en kwaliteit, maar ook op de mate waarin ze kosten buiten de markt weten te houden.

De vraag is niet óf de overheid zich met voedselproductie moet bemoeien, maar h^oe zij markten weer

“Belastingbetalers moeten nu 20 miljard euro ophoesten om de emissies van stikstof en broeikasgassen uit de veehouderij terug te dringen.”

laat doen waarvoor ze bedoeld zijn: schaarste beprijzen en ondernemerschap belonen. Het nieuwe *Liberaal Manifest* erkent dit gelukkig al, waarin staat:

“We buigen de uitdagingen van klimaatverandering en natuurbescherming om in kansen voor economische groei. De overheid stimuleert innovatie en vernieuwende oplossingen voor een schone economie, schept heldere kaders en zorgt voor toekomstgericht beleid, bijvoorbeeld door strengere normen of door de vervuiler te laten betalen... Groei moet in een passende balans zijn met gezondheid, veiligheid, natuur, klimaat en dierenwelzijn. Economische groei gaat niet voor alles. Wanneer er schade of vervuiling is, is de veroorzaker in beginsel verantwoordelijk voor herstel van de schade of het betalen van herstel.”¹

Een liberale correctie op marktfalen

Binnen het liberalisme bestaat soms de reflex om elke belasting als een beperking van de vrije markt te zien. Maar dat miskent een fundamenteel economisch inzicht: markten functioneren pas goed wanneer prijzen alle relevante kosten weerspiegelen.²

Blijven vervuiling, klimaatverandering of natuurverlies buiten de prijs, dan ontstaat geen vrije markt maar een vertekende markt: wie de schade weet af te wentelen krijgt een concurrentievoordeel op de ondernemer die juist investeert in emissiereductie, dierenwelzijn of natuurbeheer.

Zoals Wilbert Jan Derksen,³ voorheen werkzaam bij de TeldersStichting, in zijn bijdrage aan *Belonen en Beprijzen*⁴ betoogt, is het corrigeren van externe effecten geen aantasting van de markt, maar juist een voorwaarde voor goede marktwerking. Het liberale uitgangspunt dat ieder verantwoordelijk is voor de gevolgen van zijn handelen, geldt ook voor milieuschade. Vrijheid zonder verantwoordelijkheid leidt niet tot een sterke markt, maar tot een oneerlijke. Vanuit die gedachte is het principe ‘de vervuiler betaalt’ misschien wel een van de meest liberale uitgangspunten van het milieubeleid. Ed Nijpels voerde het als milieuminister al door. Johan Remkes noemde beprijzing en beloning in zijn stikstofadvies ‘Niet alles kan overal’. En in het concept-landbouwakkoord dat het kabinet Rutte IV destijds steunde, stond in een voetnoot al een heffing op vlees en zuivel, goed voor 600 miljoen euro per jaar aan beloning

voor boeren voor eco-systeemdiensten zoals natuur- en waterbeheer.

Minder regels, betere prikkels

Nederland kent inmiddels honderden landbouwregels: van mestboekhouding tot stikstofvergunningen, van bufferstroken tot ingewikkelde subsidieregelingen. Veel boeren ervaren terecht dat de overheid steeds verder achter hun voordeel komt. Ook consumenten voelen verkeerde prijsprikkels: duurzaam of gezond voedsel is vrijwel altijd duurder dan ongezond of milieubelastend voedsel.

De paradox is dat deze stapeling van regels mede het gevolg is van verkeerde prijsprikkels. Wanneer milieuschade of ongezond eten geen prijs heeft, resteert uiteindelijk slechts regulering of noodmaatregelen zoals die 20 miljard euro.

Jerom Remmers

“Vanuit die gedachte is het principe ‘de vervuiler betaalt’ misschien wel een van de meest liberale uitgangspunten van het milieubeleid.”

Een liberaal alternatief is aantrekkelijker: niet voorschrijven hóé een ondernemer moet verduurzamen, maar zorgen dat de prijsprikkels de juiste kant op wijst. De overheid stelt het doel vast, de ondernemer bepaalt zelf hoe hij dat bereikt. Dat stimuleert innovatie. Boeren verschillen immers sterk in bedrijfsvoering, grondsoort, ondernemerschap en mogelijkheden, en een prijsprikkel laat ruimte voor dat maatwerk waar gedetailleerde regelgeving juist uniformiteit afdwingt.

Boeren verdienen een nieuw verdienmodel

Dat betekent niet dat alleen de vervuiler betaalt. Minstens zo belangrijk voor een liberale hervorming. Ondernemers die maatschappelijke waarde creëren, moeten daarvoor ook worden beloond.

Nederland vraagt steeds meer van boeren: minder stikstof, minder broeikasgassen, meer biodiversiteit, beter dierenwelzijn, schoner water, een aantrekkelijker landschap. Stuk voor stuk publieke goederen waar de hele samenleving van profiteert. Maar publieke goederen vragen ook om een verdienmodel.

Veel agrarische ondernemers willen investeren in extensivering, natuurinclusieve landbouw of emissiearme technieken, maar lopen vast op smalle marges en internationale concurrentie waarin duurzaamheid lang niet altijd loont.

Een liberale economie belooft ondernemers die maatschappelijke waarde leveren — niet met permanente inkomenssteun, maar met een markt waarin die prestaties ook echt iets waard zijn.

Van subsidies naar belonen

De komende jaren investeert Nederland tientallen miljarden euro's in natuurherstel, klimaatbeleid en stikstofreductie. Ook de VVD steunt een omvangrijk stikstofpakket dat

“De overheid stelt het doel vast,
de ondernemer bepaalt zelf hoe hij dat
bereikt. Dat stimuleert innovatie.”

richting 2035 kan oplopen tot zo’n twintig miljard euro.

Dat publieke geld blijft voorlopig nodig. Maar het is niet logisch dat alleen de belastingbetaler de rekening draagt: ook supermarkten, verwerkers, horeca en consumenten hebben belang bij een landbouwsector met toekomst en maatschappelijk draagvlak.

Daarom is het logisch dat marktpartijen geleidelijk meebetalen aan deze opgave. Dat sluit bovendien aan bij de gedachte achter de voorgenomen wettelijke regeling voor uitgebreide ketenverantwoordelijkheid (UKV), waarbij niet alleen producenten maar de hele keten verantwoordelijk wordt voor maatschappelijke effecten, iets wat landbouwminister Van Essen expliciet noemde bij zijn stikstofpakket.

Een bescheiden prijsprikkel

Tegen die achtergrond verdient een beperkte verbruiksbelasting op milieugrondslag serieuze aandacht, of een vergelijkbare bijdrage in eurocenten per product via een UKV.

Vanaf 2028 of 2029 zou Nederland kunnen beginnen met een heffing van tien eurocent per honderd gram vlees, te innen bij supermarkten en foodservicebedrijven, net als

bestaande accijnzen op alcohol, tabak en suikerhoudende dranken. Zo blijft de uitvoering eenvoudig en blijven boeren gevrijwaard van extra administratie. Dat levert naar verwachting zo’n zeshonderd miljoen euro per jaar op.

Daarnaast ligt een beperkte heffing op melk voor de hand, zoals eerder doorgerekend in een CPB-analyse⁵ van het laatste verkiezingsprogramma van de VVD, goed voor nog eens driehonderd miljoen euro. Cruciaal is wel wat er met dat geld gebeurt. Niet de algemene middelen moeten ervan profiteren, maar de landbouw zelf. Dat bepaalt ook het draagvlak.

Die opbrengsten kunnen terugvloeien naar boeren die aantoonbaar bijdragen aan lagere stikstof- en broeikasgasemissies, beter dierenwelzijn, natuurbeheer, koolstofvastlegging en extensivering — deels via de bestaande subsidies uit het stikstofpakket. Zo wordt een belasting in feite een financieringsmechanisme voor ondernemerschap en innovatie.

Draagvlak groeit wanneer opbrengsten zichtbaar terugvloeien

Belastingen zijn zelden populair. Toch blijkt uit consumentenonderzoek dat Nederlanders best een beperkte prijsverhoging accepteren, mits duidelijk is waar het geld voor dient. Uit een representatieve peiling van MarketResponse⁶ uit september 2025 stemt bijna twee derde van de Nederlanders in met deze beperkte milieuheffing op vlees, mits de opbrengst naar boeren gaat die investeren in stikstof, klimaat en/of dierenwelzijn. Opvallend is dat ook onder kiezers die aangaven VVD te willen stemmen een ruime meerderheid van 70 procent positief stond tegenover een dergelijk systeem.⁷

Hoe worden externe effecten berekend voor correctie van marktprijzen?

Het beprijzen van externe effecten is lastig, juist omdat een marktprijs die alle externe effecten meeneemt, per definitie ontbreekt. Maar de externe milieu-effecten van vlees- en zuivelproductie zijn wel te berekenen. Zo kwam CE-Delft uit op een milieuhetfing van 20 eurocent per ons kip, 45 eurocent per ons varkensvlees en 57 eurocent per ons rundvlees in 2030. Voor nu is een lager, uniform tarief van 10 eurocent per ons voor alle soorten vlees een logischer startpunt.

Gezondheid als bonus

Naast het corrigeren van marktfalen heeft een bescheiden prijsprikkel nog een tweede voordeel.⁸ Nederlanders eten gemiddeld veel meer rood en bewerkt vlees dan de recente voedingsrichtlijnen toestaan:⁹ maximaal 100 gram rood vlees per persoon per week, geen bewerkt vlees en maximaal 200 gram wit vlees per week. Een lichte prijsstijging zal die consumptie enigszins afremmen — internationale studies laten zien dat consumenten hun aankoopgedrag aanpassen wanneer prijzen veranderen, zeker op langere termijn.

Daardoor kan niet alleen de milieudruk afnemen, maar ook het aantal ziekten dat samenhangt met langdurige overconsumptie van rood en bewerkt vlees. Minder hart- en vaatziekten, diabetes type 2 en darmkanker betekenen uiteindelijk ook lagere zorgkosten — geen doel op zich, maar wel een welkome bijvangst van een goed ontworpen prijsprikkel. Volgens een studie van Wageningen Universi-

teit¹⁰ zou een lagere consumptie van rood en bewerkt vlees 600 miljoen euro per jaar aan zorgkosten vermijden.

In het *Liberaal Manifest*¹¹ staat hierover:

“Daarom investeren we niet alleen in goede zorg, maar ook in preventie en in een samenleving waarin gezonde keuzes makkelijker worden... Om uitbuiting en expansie van de verzorgingsstaat te voorkomen, vinden wij het redelijk dat niet iedereen zomaar de consequenties draagt van de handelingen van een ander. Zo voorkomen we dat de financierbaarheid en de solidariteit van onze gezondheidszorg onder druk komen te staan. Verzekeraars, zorgaanbieders, zorgverleners en patiënten hebben ieder een eigen verantwoordelijkheid om de zorgkosten te beperken.”

Dat opent de weg voor toekomstige belastingen op ongezond voedsel en het goedkoper maken van gezond voedsel — een begin dat het kabinet, met steun van de VVD, al maakte met de aangekondigde suikertaks.

De overheid is geen zedenmeester

De liberale visie is grofweg dat de overheid terughoudend moet zijn met voorschrijven hoe mensen horen te leven. Vanuit het klassiek-liberale uitgangspunt staat de vrijheid van het individu centraal; de overheid is er niet om burgers een levensstijl of moraal op te leggen. Toch vindt ook de VVD niet dat de overheid zich helemaal afzijdig moet houden: zij mag wél ingrijpen wanneer de gezondheid van mensen in gevaar komt of kwetsbare mensen bescherming nodig hebben.

Daardoor steunen liberalen soms maatregelen die gedrag sturen, zoals campagnes tegen roken of voor gezond gedrag. Dat zien zij meestal niet als ‘morele opvoeding,’ maar als bescherming van publieke belangen. Ook met een vliegtaks van 30 euro of een vleestaks van 10 eurocent per 100 gram kan iedereen nog gewoon zelf beslissen hoeveel te vliegen of te eten. Maar het collectieve effect van die heffingen dient wel het publieke belang.

Een sterker liberalisme

Sommigen zullen zeggen dat dit soort belastingen nooit liberaal kan zijn. Dat is een misvatting. Een liberaal accepteert belastingen wanneer die nodig zijn om eigendomsrechten te beschermen, maatschappelijke schade te voorkomen of markten eerlijk te laten functioneren. Precies daarom bestaan accijnzen op tabak, alcohol, vliegtickets en vervuilende brandstoffen.

Voedsel verdient geen uitzonderingspositie zolang ook daar substantiële maatschappelijke kosten buiten de prijs blijven. Andersom kunnen belastingen op gezonde of klimaatvriendelijke producten juist omlaag, of kunnen supermarkten die daar veel van aanbieden fiscale voordelen krijgen.

“De kernvraag is niet of voedsel duurder wordt, maar of prijzen eerlijker worden. Marktwerving begint niet bij zo laag mogelijke prijzen, maar bij de juiste prijs.”

De kernvraag is niet of voedsel duurder wordt, maar of prijzen eerlijker worden. Wie maatschappelijke schade veroorzaakt, draagt daarvoor verantwoordelijkheid; wie maatschappelijke waarde creëert, verdient daarvoor een beloning. Geen afrekening met de vrije markt, maar herstel ervan.

Volgens een FAO-studie uit 2024¹² hangt maar liefst 10 procent van het mondiale bbp samen met schadekosten voor milieu en gezondheid van ons voedselpatroon. Voor Nederland gaat het om 50 miljard dollar per jaar, vergelijkbaar met de jaarlijkse uitgaven aan voedsel. Gezonder en milieuvriendelijker eten — minder suiker, minder dierlijke eiwitten, meer plantaardige voeding — kan de economie grote voordelen opleveren, met veel minder zieke werknemers. De FAO adviseert rijke landen dan ook nul procent btw op groente en fruit, en een hoog btw-tarief op vlees en zuivel.

Conclusie

Nederland staat voor de opgave landbouw, natuur en economie te verzoenen. Dat vraagt niet om meer regels, maar om betere marktprikkels. Combineer ‘de vervuiler betaalt’ met een substantiële beloning voor boeren die publieke waarde leveren, en maak gezond en milieuvriendelijk voedsel betaalbaarder voor consumenten — dan ontstaat beleid dat past bij liberale uitgangspunten: verantwoordelijkheid, ondernemerschap en eerlijke concurrentie.

Een bescheiden verbruiksbelasting op vlees en melk, waarvan de opbrengst terugvloeit naar de landbouwtransitie, kan daar een belangrijk onderdeel van zijn — niet als doel op zich, maar als instrument om prijzen dichterbij de werkelijkheid te brengen. Marktwerving begint niet bij zo laag mogelijke prijzen, maar bij de juiste prijs.

Jeroom Remmers is adviseur en publicist op het gebied van duurzaamheid, klimaat en landbouw. Hij houdt zich al jarenlang bezig met de verduurzaming van voedsel- en energiesystemen en neemt regelmatig deel aan het publieke debat over de toekomst van de economie en de leefomgeving.

1. VVD, *Liberaal Manifest 2026* (Den Haag: VVD, 2026), URL: <https://www.vvd.nl/wp-content/uploads/2026/07/Liberaal-Manifest-2026-def.pdf>
2. Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (London: W. Strahan and T. Cadell, 1776), boek IV; John Stuart Mill, *Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy*, 7e ed. (London: Longmans, Green and Co., 1871), boek V; Arthur C. Pigou, *The Economics of Welfare*, 4e ed. (London: Macmillan, 1932), deel II, hoofdstuk IX; Friedrich A. Hayek, *The Constitution of Liberty* (Chicago: University of Chicago Press, 1960), hoofdstuk 20; Milton Friedman, *Capitalism and Freedom* (Chicago: University of Chicago Press, 1962), hoofdstuk 2; Ronald H. Coase, "The Problem of Social Cost," *Journal of Law and Economics* 3 (1960): 1–44.
3. Wilbert Jan Derksen, "Liberalisme en de voedseltransitie," in *Belonen en Beprijzen: De visie van vier wetenschappelijke instituten op de toekomst van landbouw, voeding en milieu* (Den Haag: TAPP Coalitie, 2024), 19–21, URL: <https://files.myonlinecompany/3139/media/Belonen-en-Beprijzen-De-visie-van-Vier-Wetenschappelijke-Instituten-op-de-Toekomst-van-Landbouw-Voeding-en-Milieu-1717320300.pdf>
4. TAPP Coalitie, *Belonen en Beprijzen: De visie van vier wetenschappelijke instituten op de toekomst van landbouw, voeding en milieu* (Den Haag: TAPP Coalitie, 2024), URL: <https://files.myonlinecompany/3139/media/Belonen-en-Beprijzen-De-visie-van-Vier-Wetenschappelijke-Instituten-op-de-Toekomst-van-Landbouw-Voeding-en-Milieu-1717320300.pdf>
5. Centraal Planbureau, *Keuzes in Kaart* (Den Haag: CPB, 2025), URL: <https://www.cpb.nl/persbericht/cpb-presenteert-doorrekening-verkiezingsprogrammas>; zie ook TAPP Coalitie, "CPB doorrekening verkiezingsprogramma's verrassend," URL: <https://tappcoalitie.nl/nieuws/25605/cpb-doorrekening-verkiezingsprogramma-s-verrassend>
6. MarketResponse, *Representatief consumentenonderzoek naar draagvlak voor milieuheffing op vlees* (Leusden: MarketResponse, september 2025), URL: <https://files.myonlinecompany/3139/2025-10-16/Rapportage-MarketResponse-peiling-eerlijke-prijs-vlees-en-zuivel-16-okt-2025%201.pdf>
7. TAPP Coalitie, "63% Nederlanders wil best €1 per kilo meer betalen voor vlees als opbrengst naar boeren gaat," geraad-

- pleegd 9 juli 2026, URL: <https://tappcoalitie.nl/nieuws/25618/63-nederlanders-wil-best-1-per-kilo-meer-betalen-voor-vlees>
8. Walter Willett et al., "Food in the Anthropocene: the EAT–Lancet Commission on Healthy Diets from Sustainable Food Systems," *The Lancet* 393, nr. 10170 (2019): 447–492; World Health Organization, *Healthy Diet* (Geneva: WHO, 2024); RIVM, *Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2024* (Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, 2024).
 9. Gezondheidsraad, *Richtlijnen goede voeding 2023* (Den Haag: Gezondheidsraad, 2023); Voedingscentrum, *Schijf van Vijf* (Den Haag: Voedingscentrum, 2026).
 10. Wageningen Universiteit, *Consumer Health* (Wageningen: Wageningen Universiteit, 2022).
 11. Behrang Manouchehrabadi, Bart van Veen en Pietro Galgani. Consumer health. *True pricing method for agri-food products* (December 2022)
 12. FAO, *State of Agriculture and Food* (Rome: FAO, 2024), URL: <https://www.fao.org/agrifood-economics/news/detail-events/en/c/1724091/>

Grondstoffen- diplomatie

We moeten nu investeren in onze onafhankelijkheid

door een actieve 'grondstoffen-diplomatie' waarbij we de toegang tot agrarische producten inzetten en innovaties op het gebied van landbouw en voeding ondersteunen.

door Thom van Gerwe en Roeland Donker

In Nederland en Europa moeten we snel 'aan de slag' om onze onafhankelijkheid te borgen en onze levensstandaard in lijn te brengen met onze liberale normen en waarden. We hebben grondstoffen nodig voor de energietransitie, voor ons voedsel – we hebben steeds meer monden te voeden – en voor onze fysieke behoeften aan smartphones, laptops, elektrische fietsen en auto's. Minder consumeren en

meer circulair produceren zal niet voldoende zijn om ons onafhankelijk te maken of onze levensstandaard significant duurzamer te maken. Daarbij staat opgelegde reductie van consumptie op gespannen voet met de vrijheid en sociale rechtvaardigheid die liberalen nastreven.

Wat kunnen we in Nederland en Europa doen om onze vrijheid ten opzichte van derde landen op het gebied van grondstoffen te vergroten? Waarom zouden agrarische producten onderdeel moeten zijn van onze buitenlandpolitiek? Een actieve handelspolitiek en een breed begrip van

grondstoffen kunnen volgens ons het antwoord zijn van een continent met beperkte hoeveelheden minerale grondstoffen.

Nooit eerder werden er wereldwijd zoveel grondstoffen ‘gemijnd’ als vandaag de dag. Onze vraag naar grondstoffen blijft stijgen door de groeiende (en bredere) welvaart in de wereld en de noodzakelijke transitities, zoals de energietransitie.¹ De winning van deze grondstoffen is sterk geconcentreerd. Maar liefst 24 procent van de wereldwijde koper komt uit Chili (en 42 procent van geraffineerd koper komt uit China).² Meer dan 60 procent van het lood komt uit drie landen: China (42 procent), Australië en de Verenigde Staten.³ Meer dan 80 procent van het ijzer komt uit vijf landen: Australië, Brazilië, China, India en Rusland.⁴ Naast deze bekende grondstoffen hebben we de kritieke grondstoffen, zoals dysprosium, praseodymium of ytterbium, die ook wel worden aangeduid als zeldzame aardmetalen. Gelukkig zijn deze metalen minder zeldzaam dan we denken, maar juist de winning ervan is nog meer geconcentreerd. China is veruit de grootste producent van deze kritieke grondstoffen (meer dan 70 procent van de wereldproductie),⁵ op afstand gevolgd door Australië (meer dan 10 procent van de wereldproductie). De toegang tot grondstoffen is niet eerlijk verdeeld. Door de groeiende vraag wordt de geografische en geo-

“We willen veel in Europa, maar we dragen weinig bij aan het winnen van grondstoffen.”

politieke dimensie van de winning van grondstoffen steeds belangrijker. De conflicten in het Midden-Oosten, Oekraïne en Rwanda, de Amerikaanse claim op Groenland, en de spanning in de Zuid-Chinese Zee gaan hand in hand met de daar aanwezige grondstoffen.

Europa kan de groeiende vraag naar grondstoffen moeilijk bijhouden. We willen veel in Europa, maar we dragen weinig bij aan het winnen van grondstoffen. Ondanks ontdekkingen van zeldzame aardmetalen in Zweden of Servië, breidt de Europese mijnbouw nauwelijks uit.⁶ De publieke opinie heeft lokaal moeite met het accepteren van de negatieve effecten van mijnbouw, terwijl de eigen vraag naar de grondstoffen uit die mijnbouw vaak wordt genegeerd. Binnen onze kaders zullen nieuwe Europese mijnen echter minder vervuילend zijn dan de bestaande mijnen in Azië of Afrika, want als we grondstoffen gebruiken, moeten we ook de verantwoordelijkheid voor de gevolgen van de mijnbouw nemen. De EU Critical Raw Materials Act uit 2023 moedigt terecht versnelde vergunningstrajecten en investeringen aan, maar besluitvorming verloopt traag, en het opzetten van productie op volle kracht kost rustig meer dan een decennium.⁷

Onafhankelijkheid vereist nu een actieve handelspolitiek op het gebied van grondstoffen. Het is echter niet eenvoudig voor Europa om aan ‘grondstoffendiplomatiek’ te doen, omdat we: (i) weinig kritieke grondstoffen mijnen, (ii) geen militaire macht willen inzetten om derde landen onder druk te zetten, en (iii) moeite hebben met milieupraktijken en werkomstandigheden in de landen die wel volop mijnen, waardoor er vaak geen gelijk speelveld is. Europa moet haar economische macht positief inzetten en de banden aanhalen met landen buiten de grote geopolitieke machtsblokken. Het Mercosur-verdrag – mits snel goedgekeurd – en de handelsverdragen met India, Australië en – eerder al – Canada zijn positieve ontwikkelingen. Maar de afhankelijkheid van grondstoffen uit de grote machtsblokken blijft bestaan.

Wij pleiten daarom voor een breed begrip van grondstoffen. Een troef die we namelijk kunnen inzetten is onze landbouw. Agrarische producten spelen nu nog een beperkte rol in de handelspolitiek, maar in een wereld met 10 miljard mensen in 2050 zal voeding belangrijker zijn.⁸ Ook in de landbouw zien we concentratie. De top 10 graanexporterende landen verzorgen bijna 70 procent van de globale export. Europa is gelukkig een buitengewoon vruchtbaar

“De Nederlandse land- en tuinbouw is al toonaangevend met haar innovaties.”

continent. Nederland in het bijzonder, waar 50 procent van de grond geschikt is voor landbouw, vergeleken met gemiddeld slechts 10 tot 15 procent wereldwijd. Gecombineerd met kennis, innovatie en ondernemerschap behoort Nederland tot een van de sterkste voedselproducerende landen ter wereld. De kracht van toegang tot voedsel moeten we in de juiste balans met onze leefomgeving brengen. Dit is wat ons betreft goed mogelijk en biedt onze boeren perspectief op de lange termijn. Daarnaast zullen we de rem moeten loslaten op innovaties in voeding. Er zijn tal van landbouwideeën en innovaties die ‘links’ en ‘rechts’ kunnen verenigen, zoals investeringen in moderne stallen en agrarisch ondernemerschap rondom bio- en gentechnologie, glastuinbouw en veredeling. De Nederlandse land- en tuinbouw is al toonaangevend met haar innovaties. We moeten deze sectoren ondersteunen.

De economische kracht van toegang tot voedsel, die gebouwd is op kennis, innovatie, ondernemerschap en agrarische grondstoffen, moeten we durven in te zetten om afspraken te maken met landen met minerale grondstoffen. In Nederland en Europa moeten we initiatieven en bedrijven ondersteunen die onze onafhankelijkheid op het gebied van agrarische en minerale grondstoffen kunnen waarborgen. Dat kan door: (i) voorspelbaar langetermijnbeleid te voeren, (ii) vergunningstrajecten te vereenvoudigen en te prioriteren

(zoals via de EU Critical Raw Materials Act), (iii) te zorgen dat de regelgeving en energieprijzen voor sleutelindustrie- en concurrerend uitpakken, en (iv) kapitaal beschikbaar te stellen voor risicovolle projecten binnen deze industrieën.

Als we in Nederland en Europa een actieve grondstoffendiplomatatie voeren en agrarische producten daarin betrekken, dan kunnen we onze onafhankelijkheid borgen op onze eigen voorwaarden. Door zelf nu de controle te pakken, worden we als maatschappij minder afhankelijk en kwetsbaar en hebben we uiteindelijk een positieve invloed op de wereld.

Thom van Gerwe groeide op als boerenzoon en werd mijnbouwkundig ingenieur; hij werkt nu in de verwerking van agrarische grondstoffen. Vanuit die binding is hij actief voor Liberaal Groen, het VVD-duurzaamheidsnetwerk. Roeland Donker is jurist, econoom en software-ondernemer. Hij is bestuurslid bij Liberaal Groen, het VVD-duurzaamheidsnetwerk, waar hij verantwoordelijk is voor circulariteit, duurzaam ondernemen en grondstoffen.

1. McKinsey & Company, "The Raw-Materials Challenge: How the Metals and Mining Sector Will Be at the Core of Enabling the Energy Transition," accessed 4 september 2026, <https://www.mckinsey.com/industries/metals-and-mining/our-insights/the-raw-materials-challenge-how-the-metals-and-mining-sector-will-be-at-the-core-of-enabling-the-energy-transition>.
2. "Koper: Een Explosieve Belegging in 2026," De Lange Termijn, accessed 4 september 2026, <https://www.delangetermijn.nl/koper-een-explosieve-belegging-in-2026/>.
3. U.S. Geological Survey, Mineral Commodity Summaries 2026: Lead (Reston, VA: U.S. Geological Survey, 2026), <https://pubs.usgs.gov/periodicals/mcs2026/mcs2026-lead.pdf>.
4. "Top 10 Grootste IJzererts Producerende Landen ter Wereld 2023," Dutch Multimedia, accessed 4 september 2026, <https://www.dutchmultimedia.nl/top-10-grootste-ijzererts-producerende-landen-ter-wereld-2023/>; "Wereldstaalproductie in 2024 in Cijfers," Staalmakers, accessed 4 september 2026, <https://www.staalmakers.nl/wereldstaalproductie-in-2024-in-cijfers/>.
5. Centraal Bureau voor de Statistiek, "Kritieke Materialen in de Nederlandse Toeleveringsketen," CBS, 2023, <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/rapportages/2023/kritieke-materialen-in-de-nederlandse-toeleveringsketen/3-wereldwijde-productie-van-kritieke-materialen>.
6. LKAB, "LKAB," accessed 4 september 2026, <https://lkab.com/en/>.
7. European Commission, "Critical Raw Materials Act: Securing New Supply Chains for the EU's Green and Digital Future," press release, March 16, 2023, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_1661.
8. Chris Bradley, Jeongmin Seong, Sven Smit, and Jonathan Woetzel, On the Cusp of a New Era? (McKinsey Global Institute, October 2022).

Oneindigheid in de politiek

Een interview met Victor Gijsbers

In dit interview verkent Victor Gijsbers hoe de spanning tussen eindigheid en oneindigheid niet alleen ons persoonlijke leven vormgeeft, maar ook doorwerkt in politiek en samenleving.

door Reinout Woittiez
en Jorn Janssen

Victor Gijsbers is filosoof en universitair docent Metafysica en wetenschapsfilosofie aan de Universiteit Leiden. Hij publiceerde onlangs het boek *Oneindigheid* (Uitgeverij Boom, september 2025) over de rol van oneindigheid in het menselijke leven. In het interview dat wij in mei 2026 met hem hielden, verkent hij hoe de spanning tussen eindigheid en onein-

digheid niet alleen ons persoonlijke leven vormgeeft, maar ook doorwerkt in politiek en samenleving. Voor liberalen is dit bijzonder relevant, omdat Gijsbers laat zien waarom zowel utopisch als conservatief denken tekortschiet en hoe een open, dynamische samenleving beter recht doet aan de menselijke conditie.

In je boek schrijf je dat oneindigheid abstract en vaag lijkt en niet heel filosofisch, maar eigenlijk

komen we het op allerlei manieren tegen in ons alledaagse leven. Zou je wat voorbeelden kunnen noemen van hoe je oneindigheid tegenkomt?

Laat ik beginnen met het afbakenen van wat oneindigheid is. Mensen denken allereerst aan: ‘Oh, hier op straat liggen geen honderd maar oneindig veel knikkers op een hoop.’ Deze vorm van oneindigheid komt nooit voor. Daartegenover staat een andere vorm van oneindigheid, namelijk de potentiële oneindigheid van dingen die altijd voorbij zichzelf wijzen. Hierover spreek ik in mijn boek. Deze vorm van oneindigheid komen we continu tegen en is in zekere zin misschien zelfs de structuur van het menselijke leven. Een voorbeeld is zoiets als de afwas doen. De afwas zelf is niet oneindig. Er staan namelijk niet oneindig veel borden op je te wachten, maar als je de afwas doet, creëer je eigenlijk de voorwaarden die ervoor zorgen dat er morgen weer afwas is. Hiermee bedoel ik dat, wanneer je de borden schoonmaakt, je ze weer kunt gebruiken zodat morgen deze borden weer bij de afwas staan. Deze vorm van potentiële oneindigheid geldt voor ontzettend veel andere dingen in het leven. Het geldt voor klusjes zoals de afwas, maar misschien zelfs voor zingevende dingen zoals relaties. Een kenmerk van deze dingen is dat je ze niet zomaar van je bucketlist kunt afvinken. Het nu doen van de afwas betekent niet dat je voor de rest van je leven de afwas hebt gedaan.

In je boek beschrijf je ook de spanning tussen het eindige

“Deze vorm van oneindigheid komen we continu tegen en is in zekere zin misschien zelfs de structuur van het menselijke leven.”

en oneindige leven. Deze spanning kennen wij eigenlijk allemaal. Enerzijds leven we alsof het leven oneindig doorgaat. Anderzijds is veel van waaruit wij zingeving halen afhankelijk van eindigheid, want als we oneindig leven zouden we andere keuzes maken. Hoe gaan wij met deze spanning om?

Dit is een goede vraag. Het is misschien wel een van de meest fundamentele vragen die je kunt stellen. In zekere zin zijn we ons heel vaak niet bewust van die eindigheid. We zijn er niet echt mee bezig en gaan bijvoorbeeld het denken aan de eindigheid van het leven een beetje uit de weg. Tegelijkertijd gaan we, zoals in dat hoofdstuk in mijn boek over onsterfelijkheid staat beschreven, door dit besef anders leven. Ik geef er in dat hoofdstuk ook wat voorbeelden van. Als je zou weten dat je niet zou sterven, als we zouden weten dat het leven oneindig doorgaat, dan zouden wij waarschijnlijk heel anders leven dan wat we nu in feite doen. In die zin leven we ook een beetje in een spagaat: aan de ene kant is het feit dat we sterfelijk zijn heel belangrijk voor de manier waarop we ons leven ervaren en doen zoals wij het doen. Aan de andere kant is het een gedachte die we niet al te veel ruimte willen geven. Dat we dit niet willen, komt natuurlijk door die spanning die je net benoemt.

Het komt doordat de dingen die voor ons belangrijk zijn in zekere zin geen eindige dingen zijn. Dit geldt voor iets simpels zoals vriendschap. Als jij naar een vriend toegaat, zeg je na 87 keer ontmoeten niet dat het genoeg is. Wanneer je dit zegt, dan is er iets mis met die vriendschap. Het is namelijk niet hoe vriendschap hoort te zijn. Vriendschap gaat in principe altijd door. We vinden het dus tragisch als het eindigt. Oneindigheid is daarmee uiteindelijk essentieel voor hoe wij in het leven staan; tegelijkertijd is juist onze eindigheid hetgeen ons leven tragisch maakt. Het is uiteindelijk door het besef van onze eindigheid dat we doelen hebben. Als je oneindig lang leeft, heb je weinig reden om je vrienden vandaag op te zoeken, want je kunt ook over 83 jaar langsgaan. De situatie verandert toch niet. Je zou

kunnen stellen dat het bijna een paradox is: eindigheid en oneindigheid zijn de kern van ons leven. Het hangt ervan af hoe wij daarmee omgaan. Hiermee bedoel ik niet dat we een oplossing voor de paradox hebben, want er kan ook helemaal geen oplossing voor zijn natuurlijk.

De paradox heeft namelijk voor ons zowel een tragische als een positieve kant, die in zekere zin hetzelfde zijn. Deze twee kanten van de paradox zijn onlosmakelijk aan elkaar verbonden. Als het niet zo was dat het leven eindig is en dat het niet op

“Het mooie maakt uiteindelijk het tragische mogelijk en het tragische maakt het mooie mogelijk.”

een zeker moment zou stoppen, zouden we tegelijkertijd niet midden in het leven kunnen staan. We zouden geen waarden hechten aan dingen in het leven. Het mooie maakt uiteindelijk het tragische mogelijk en het tragische maakt het mooie mogelijk.

Je gaf eerder aan dat het oneindige niet afvinkbaar is. Bedoel je hiermee ook wat Hannah Arendt aanraakt, dat je nou eenmaal te werken hebt voor je dagelijkse onderhoud? Zouden we andere keuzes maken? Hoe gaan wij met deze spanning om?

Dat is een element ervan, of althans, het is de vorm die je ziet in een voorbeeld zoals de afwas of het eten. Alleen geldt die potentiële oneindigheid op meer vlakken in ons leven dan alleen onze bestaansvoorwaarden. Het geldt ook voor de dingen waaraan je maximale waarde hecht. Voor vaderschap, kinderen of kleinkinderen geldt bijvoorbeeld ook niet dat je op een gegeven moment denkt: ‘Nou, nu heb ik er genoeg aandacht aan besteed. Weet je, ik hoef hen niet meer te zien, want ik heb mijn vaderschap voltooid.’

Ik kan mij goed voorstellen dat we, als we gaan nadenken over politieke implicaties van oneindigheid, op soortgelijke conclusies uitkomen. Politiek is ook een project dat niet op een gegeven moment eindigt. Er zijn geen doelen die wij als samenleving moeten bereiken, doelen die wij kunnen afvinken waarna we de politiek kunnen opheffen. Dat is niet de manier waarop een samenleving zou kunnen werken. Een samenleving die beweert dat ze zo werkt, ontkent volgens mij iets heel essentieels aan de aard van het menselijke leven. Ik weet niet of er iemand is geweest die exact zo’n samenleving voorstelde, maar je kunt natuurlijk bepaalde politieke systemen voorstellen die meer die richting tenderen.

Er is natuurlijk in de politieke zin wel een drang naar volmaaktheid. Vanuit die optiek van het on-

Omslag boek *Oneindigheid*

“Uiteindelijk betekent dit niet dat geloven in vooruitgang gelijkstaat aan geloven in een utopisch ideaal.”

eindige zouden we deze volmaaktheid dus nooit kunnen bereiken. Deel je deze gedachte dat er een drang naar volmaaktheid lijkt te zijn?

Ik vind het heel lastig om te zeggen of er een drang is naar volmaaktheid. Ik denk dat op dit moment bijna iedereen dit zou ontkennen als je hen vraagt of ze een drang naar volmaaktheid hebben. Het antwoord is eerder: ‘Ik heb geen drang naar volmaaktheid, maar ik heb gewoon een drang naar verbetering.’ Er is een tijd geweest waarin ik het veel logischer zou hebben gevonden om te spreken over een drang naar volmaaktheid. Er was een tijd waarin mensen dachten dat ze een ultiem politiek systeem theoretisch konden uitdenken en dat dit systeem vervolgens slechts hoefde te worden geïmplementeerd. Deze ultieme systemen konden heel verschillende vormen aannemen.

Ik heb het idee dat de gedachte van ‘we bedenken een perfect systeem dat we daarna implementeren’ in deze tijd minder aanwezig is. Ik denk dat het gedeeltelijk komt omdat mensen meer aandacht hebben voor al het praktische en historische dat bij de implementatie komt kijken. Ik heb ook het gevoel, maar misschien vergis ik mij daarin, dat ideeën sowieso minder een rol spelen bij allerlei politieke bewegin-

gen. Als je aan politici vraagt wat hun ideologie is waaruit ze precies vertrekken, denk ik dat het voor de meeste van hen best moeilijk zou zijn om daarover een coherent verhaal te vertellen. Dit was bij de politici van 50 jaar geleden misschien heel anders.

Ik wil dit idee over volmaaktheid verbinden aan jouw verhaal over de paradox. Aan de ene kant is de politiek nooit af, dus misschien moet je die potentie ook niet hebben. Aan de andere kant, juist omdat we reageren op het feit dat we niet de oneindige tijd hebben, neigen we naar het stellen van doelen die wij kunnen afronden. Hoe denk jij dat we deze paradox maatschappelijk kunnen vertalen?

Ik denk dat als iemand zegt: ‘Laten we het ultieme politieke systeem implementeren’, diegene dan inderdaad een soort sprong naar het oneindige maakt. Je slaat eigenlijk de ontwikkeling van ons denken, de ontwikkeling van onze systemen en de ontwikkeling van de mensheid als geheel over. Met die gedachte springen we direct naar het eindpunt. Dat zou dus een soort afvinken zijn waarmee we het oneindige willen implementeren.

Tegelijkertijd kun je dat niet doen op een manier die recht doet aan de paradox waar we het eerder over hadden. Uit de paradox blijkt dat we de drang naar richting wel hebben: het wijst altijd voorbij zichzelf. En je kunt natuurlijk dat idee ook loslaten en dan zeggen: ‘nee, we doen niets.’

Dat laatste zullen weinig mensen kiezen. Je zou wel kunnen zeggen dat we teruggaan naar waar we als samenleving al zijn geweest. Met deze opvatting zit je natuurlijk in een heel ander soort ideologisch systeem. Het is een systeem waarvan de consequenties uiteindelijk sterk lijken op die van een afgesloten systeem. Het is een systeem waarvan men zegt: ‘Je moet gewoon implementeren en dan zitten we wel

goed.’ In dit geval zou dat dan niet een utopisch maar een conservatief systeem zijn. In dit systeem zie je precies dezelfde ontkenning van wat we eerder als vorm van het menselijke en het politieke leven zagen. Het lijkt mij daarom heel moeilijk om een zuivere vorm van zowel utopische als conservatieve tendensen te vinden.

Ik wil dit idee over vooruitgangsdanken terugkoppelen aan jouw filosofische positie. Hoe kunnen wij spreken over vooruitgang in het oneindige zonder dat wij een vast referentiepunt hebben?

Je kunt vooruitgang natuurlijk niet afmeten op de manier waarop je over vooruitgang zou kunnen nadenken. Vooruitgang kun je niet afmeten aan de afstand die er nog is tussen ons en het doel. In de eerste plaats heb je een doel nodig, iets wat eindig is, voordat we over vooruitgang kunnen nadenken. Je moet vooruitgang op een andere manier begrijpen. Je kunt natuurlijk kijken naar waar wij nu zijn en dat vergelijken met waar we honderd jaar geleden waren. We kunnen daarna concluderen dat de manier waarop wij in 2026 leven beter is dan in 1926, en hier is een lijst van de manieren waarop het leven beter is. Misschien zijn er ook een paar dingen die beter waren in 1926, maar dat valt toch in het niet vergeleken met de positieve dingen van 2026. Dus dan kun je over vooruitgang spreken. Dat is dan niet vooruitgang die wordt afgemeten aan de hand van een vooropgesteld doel, maar aan de hand

“Politiek heeft wel de taak om voorbij de alledaagse processen te kijken.”

van de toestand waaruit je komt. Dit betekent alsnog dat je vooruitgang in de toekomst kunt projecteren. Je doet dit niet door na te denken over een eindpunt, maar door te kijken welke punten we als verbetering kunnen voorstellen. De verbetering die daaruit ontstaat is vooruitgang. Uiteindelijk betekent dit niet dat geloven in vooruitgang gelijkstaat aan geloven in een utopisch ideaal.

Het meetbaarheidsdenken impliceert natuurlijk de mogelijkheid tot controle. Tegelijkertijd zijn er eindeloos veel mogelijkheden. Een mens is bijvoorbeeld nooit 100 procent veilig, maar het lijkt er soms wel op dat de mens de drang naar oneindige veiligheid voelt. Hoe denk jij hierover?

Het streven naar perfectie is zeker aanwezig bij zoiets als veiligheid. Ik bedoel dat we deze perfectie niet kunnen bereiken. Ook over veiligheid wordt veel gemeten en die cijfers hebben een beperkte invloed. Ik heb heel vaak journalistieke stukken gelezen waarin de conclusie is dat het eigenlijk hartstikke goed gaat met de veiligheid van Nederland omdat de misdaadcijfers dalen, maar mensen voelen zich blijkbaar ook onveilig. Wat heeft dan politieke impact? Waarschijnlijk meer dat gevoel.

Ik denk ook dat je soms ziet dat overheden cijfers publiceren die ik volkomen irrelevant vind. Die cijfers spelen blijkbaar wel een rol in de publieke opinie. Ik moest bijvoorbeeld hieraan denken toen ik door Duitsland terugreed, want Duitsland heeft grenscontroles opgezet. Zij publiceren dus cijfers over hoeveel mensen zijn gestopt en teruggestuurd naar het land waar ze vandaan komen. Het is alsof ze zeggen: ‘Kijk eens hoe goed wij bezig zijn, want we hebben duizend vreemdelingen die zich niet konden identificeren bij de grens gestopt.’ Terwijl die vreemdelingen ook naar de volgende grensovergang kunnen rijden waar niemand staat. Deze vreemdelingen komen dan alsnog binnen. Ik heb hier geen onderzoek naar gedaan, maar mijn boerenverstand suggereert dat deze cijfers volkomen onzinnig zijn. De vreemdeling kan acht keer worden teruggestuurd en de negende keer alsnog de grens overgaan. Iets meet-

baar maken met een cijfer betekent nog niet dat het heel objectief is. Uiteindelijk hebben bijvoorbeeld de misdaadcijfers en het gevoel van veiligheid weinig met elkaar te maken. Als Merz kan laten zien dat hij 23 duizend mensen per maand aan de grens stopt, helpt dat dan om de AfD-stemmers terug te winnen? Ik weet het antwoord niet, maar het is niet evident dat het antwoord daarop ja is.

Wat is voor jou de relatie tussen meetbaarheid en de paradox? Zou je politici adviseren dat zij zich niet laten verleiden door managers en niet blijven hangen in metingen, maar dat zij zich zouden moeten realiseren dat de ontwikkeling van de samenleving nu eenmaal oneindig is?

Victor Gijbbers

Ik denk dat de connectie tussen meetbaarheid en de paradox nog best subtiel is. Je kunt meetbaarheid natuurlijk inzetten voor het bouwen van een soort dichtgetimmerd systeem. Dat is ook zeker iets waar het voor wordt gebruikt. Je kunt meetbaarheid ook voor iets anders gebruiken. Je kunt heel nauwkeurig meten hoe het ergens mee staat zonder in te vullen hoe je het bijvoorbeeld wilt verbeteren. Het zou goed zijn dat politici aan de ene kant met beide benen op de grond staan, weten wat er gebeurt en hoe het zit, maar aan de andere kant dat zij ook inzien dat een cijfer niet een eindpunt is. Politiek heeft wel de taak om voorbij de alledaagse processen te kijken en dat hoeft, zoals we eerder concludeerden, niet de vorm van een utopisch ideaal te zijn. Wanneer ik het een beetje terugbreng bij de TeldersStichting, dan kan ik mij voorstellen dat er twijfel was toen Rutte zei dat hij geen visie heeft. Als visie een utopisch ideaal is, dan is het begrijpelijk dat hij geen visie heeft in die zin, want hij gaat niet vertellen hoe de Nederlandse samenleving eruit behoort te zien. Het is natuurlijk wel fijn als hij wat ideeën heeft over wat hij wil verbeteren en hoe hij dat wil gaan doen. Het is moeilijk te geloven dat Rutte daar niet over heeft nagedacht.

Is in zekere zin die oneindige toekomst altijd mistig? Hoeveel kan een mens kennen van de oneindige toekomst?

Het lijkt mij wel dat de oneindige toekomst mistig is. Hij is niet alleen mistig. Mistig suggereert dat er ergens iets is en dat je door de mist nog niet heen kunt kijken. Het mooie van de mist als metafoor is dat als je ernaartoe loopt, er natuurlijk minder mist tussen jou en het ding komt. Dus dan ga je het steeds beter zien, of je wacht tot de zon opkomt. De mist is op zich een aardige metafoor, maar het suggereert dat er al iets is. Gegeven dat wij op dit moment beslissingen nemen die de toekomst vormgeven, is het nuttig om niet al te veel te omarmen dat de toekomst zich maar op één manier kan ontwikkelen. Deze vorm van deterministisch denken hoor je natuurlijk wel in sommige tech-kringen. Ze zeggen dingen zoals: 'Het kan niet anders dan dat AI de wereld gaat beïnvloeden'. Het is ook een politiek vraagstuk over wat we met AI gaan doen en hoe we het inzetten. De maakbaarheid van de samenleving is zeker niet oneindig, maar ook niet nul, hoop ik. Als die maakbaarheid wel nul is, dan kunnen we beter de brui geven aan de politiek.

En hoe verbind jij onbepaaldheid aan jouw theorie over oneindigheid?

Ik denk dat die oneindigheid gewoon in het idee van vrijheid of onbepaaldheid besloten ligt. Het is zoals je denkt aan de getallen nul, een, twee, drie en vier. Er zijn oneindig veel getallen, maar het ligt natuurlijk ook al precies vast welke het zijn en in welke volgorde ze liggen. Daar zit geen vrijheid of onbepaaldheid in. Dus ik denk dat dit een extra element is: dat onze toekomst geen wiskundig systeem is, maar ook niet volledig onbepaald is en evenmin volledig door ons kan worden vormgegeven. Het is maar de vraag of we eigenlijk wel kunnen voorspellen wat de resultaten van ons handelen zullen zijn.

Je raakt met deze conclusie een voor de maatschappij en politiek gevoelig punt. Juist wanneer er oneindig veel keuzemogelijkheden zijn in onze ingewikkelde samenleving, is het dan ook aan het individu om te kiezen?

Ja, maar de onbepaaldheid komt door het idee van keuzemogelijkheid en niet door het idee van oneindigheid. Als er tien keuzemogelijkheden zijn, is er ook al een bepaalde onbepaaldheid. Er speelt natuurlijk meer mee bij onbepaaldheid. Dus oneindigheid kan in zekere zin een rol spelen, maar je hebt daarvoor wel keuzemogelijkheden nodig. Als die mogelijkheid er niet is, als er

niet oneindig veel keuzemogelijkheden zijn, dan heb je nog niet die onbepaaldheid.

Maar raken onbepaaldheid en oneindigheid hier elkaar niet, ook al zijn deze twee begrippen niet hetzelfde?

Ik denk dat een van de punten waar ze elkaar raken is dat we oneindigheid begrijpen als iets dat voorbij zichzelf wijst. En dat idee van iets wat voorbij zichzelf wijst, als je het toepast op het menselijk leven of de maatschappij, suggereert dat er andere manieren van denken mogelijk zijn, andere manieren van samenleven mogelijk zijn, andere manieren van vrijwel alles mogelijk zijn. En dat genereert een bepaalde openheid. Blijven we met de ideeën die we nu hebben, of gaan we verder? Dat is natuurlijk een premisse van het doen van politiek überhaupt. Als je niet denkt dat er iets te doen is, dat we keuzes moeten maken, dan heeft het geen zin om politiek te doen. En dat is ook waarom autoritaire systemen uiteindelijk neerkomen op het afschaffen van politiek.

Reinout Woittiez is senior-adviseur bij Fit-for-Purpose Advies. Jorn Janssen is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en eindredacteur van *Liberaal Kompas*.

“De maakbaarheid van de samenleving is zeker niet oneindig, maar ook niet nul, hoop ik. Als die maakbaarheid wel nul is, dan kunnen we beter de brui geven aan de politiek.”

Colofon

64

Redactie

mr.drs. H.W. Mojet (hoofdredacteur)
drs. J. Lamers (redactielid)
R. Hospers MSc MA (redactielid)
prof.dr. L. Hoogduin (redactielid)
dr. J.B. Janssen (eindredacteur)

Adviesraad

Voor een professioneel oordeel over kopij doet *Liberaal Kompas* een beroep op een redactieraad bestaande uit thematische experts. De adviesraad bestaat uit:

V. Anroedh MSc
drs. R. Benedictus
drs. M. Bolkestein
mr. S.J.A. Ter Borg
prof.dr. A. Ellian
mr. U. Ellian
dr. E.R. Van de Haar
prof.dr. M.V.B.P.M. Van Hees
prof.mr.dr. E.M. Kneppers-Heijnert
mr.dr. R.M.H. Kubben
dr.mr. F.W. Lantink
dr. A.R. Leen
dr. J. Middendorp
Q. Rajkowski MSc
ir. U.G. Schilthuis
mr.dr. J.J.J. Sillen
prof.dr. P. Stouthuysen
dr. A. Struijs
drs. J.Z.C.M. Tielen
drs. M. Van de Velde
R. Willems MSc MA
prof. dr. M.L.J. Wissenburg

Redactieadres

Mauritskade 21, 2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948

email: redactie@liberaalkompas.nl

Liberaalkompas.nl

TeldersStichting.nl

Auteursrechten

De auteursrechten liggen bij de uitgever en de auteur(s).

ISSN: 3117-4108

Verantwoordelijkheid

Bijdragen in dit blad reflecteren niet noodzakelijk de opinies van leden van de redactie, adviesraadsleden of de Prof. mr. B.M. TeldersStichting. De redactie draagt geen verantwoordelijkheid voor de inhoud van bijdragen. Die verantwoordelijkheid berust uitsluitend bij de auteurs.

Abonnementenadministratie

Mauritskade 21, 2514 HD Den Haag

telefoon: 070-3631948

email: info@teldersstichting.nl

Abonneren

De artikelen uit *Liberaal Kompas* zijn voor abonnees beschikbaar in de online bibliotheek op Liberaalkompas.nl. Het tijdschrift is op papier beschikbaar voor abonnees van de TeldersStichting die hebben aangegeven graag de papieren editie te ontvangen. U bent al abonnee van de TeldersStichting vanaf € 20,- per jaar.

Advertentietarieven

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar bij de redactie.

Vormgeving

Maaïke van Heek | Eye & Image

Word abonnee

van *Liberaal Kompas*.
Denk en bouw mee
aan de toekomst van
het liberalisme.

Ontvang *Liberaal Kompas* ieder
kwartaal in jouw inbox of in de
brievenbus. Als abonnee ont-
vangt u ook onze nieuwsbrief
TeldersAlert.

Bent u iemand die niet blijft hangen
in meningen, maar zoekt naar ideeën?
Iemand die verder wil denken dan van-
daag, met de liberale kernwaarden als
leidraad? Dan is *Liberaal Kompas* uw
magazine. Scan de QR-code en word
abonnee.

Abonneren

Wat u ontvangt

- Ieder kwartaal een magazine vol scherpe analyses
nieuwe inzichten en liberale denkers
- Toegang tot de online bibliotheek met actuele artikelen,
debatten, prikkelende essays en inspirerende interviews,
ook via onze nieuwsbrief
- Toegang tot 'De Vraagbaak', de online helpdesk voor het
liberalisme
- Ruimte voor reflectie, verdieping én vernieuwing

Abonnement

- Digitaal abonnement: € 20 per jaar | tot 27 jaar: € 15
- Papieren & digitaal abonnement: € 50 per jaar en ont-
vang de nieuwe boeken van de TeldersStichting vanaf dat
moment cadeau

TELDERSTICHTING

BAKEN VOOR HET LIBERALISME

TELDERSTICHTING.NL | LIBERAALKOMPAS.NL